

Sveučilište u Zagrebu  
Filozofski fakultet  
Odsjek za psihologiju

**ODNOS SALIJENTNOSTI SMRTNOSTI I MEĐUGRUPNE LJUTNJE:  
ULOGA NORMATIVNOG UTJECAJA**

Diplomski rad

Josip Gršetić

Mentor: prof. dr. sc. Dinka Čorkalo Biruški

Zagreb, 2019.

## Sadržaj

<b>Uvod</b> .....	1
<i>Temeljne postavke teorije upravljanja strahom</i> .....	1
<i>Kognitivna arhitektura upravljanja strahom</i> .....	3
<i>Poveznica upravljanja strahom i socijalnog identiteta</i> .....	4
<i>Uloga normi u teoriji upravljanju strahom</i> .....	5
<i>Uloga emocija u teoriji upravljanja strahom</i> .....	6
<i>Teorija i normativnost međugrupnih emocija</i> .....	6
<b>Cilj, problemi i hipoteze</b> .....	8
<b>Metoda</b> .....	10
<i>Korištene mjere i instrumenti</i> .....	11
<i>Postupak istraživanja</i> .....	12
<i>Fokusna grupa</i> .....	14
<b>Rezultati</b> .....	17
<b>Rasprava</b> .....	22
<i>Komentar rezultata</i> .....	22
<i>Metodološke prednosti i nedostaci</i> .....	28
<b>Zaključak</b> .....	30
<b>Literatura</b> .....	31
<i>Prilog 1. Kognitivna arhitektura upravljanja strahom</i> .....	38
<i>Prilog 2. Kronološki prikaz procedure prikupljanja podataka</i> .....	39

## Odnos salijentnosti smrtnosti i međugrupne ljutnje: uloga normativnog utjecaja

### The Relationship Between Mortality Salience and Intergroup Anger: The Role of Normative Influence

Josip Gršetić

#### Sažetak:

Cilj ovog istraživanja bilo je provjeriti hoće li manipulacija salijentnosti smrtnosti, norme međugrupne ljutnje i njihova interakcija dovesti do iskaza veće međugrupne ljutnje i negativnijeg stava prema pripadniku vanjske grupe koji derogira vlastitu grupu sudionika te hoće li kod sudionika s visokim socijalnim samopoštovanjem ovi efekti biti izraženiji. Prikupljanje podataka je provedeno papir-olovka metodom s 334 sudionika koji su bili podijeljeni u četiri eksperimentalne skupine gdje je polovica njih bila izložena manipulaciji salijentnosti smrtnosti, polovica neutralnoj situaciji te polovica manipulaciji norme međugrupne ljutnje, a polovica neutralnoj situaciji. Od njih je potom traženo da iskažu svoje emocije i stav prema pripadniku vanjske grupe. Salijentnost smrtnosti dovela je do uvjetno viših procjena ljutnje prema pripadniku vanjske grupe. Nadalje, kad je smrtnost bila salijentna istovremeno kad i norma međugrupne ljutnje kod sudionika s *visokim* socijalnim samopoštovanjem, došlo je do negativnijeg stava prema pripadniku vanjske grupe, a kad norma međugrupne ljutnje nije bila manipulirana, salijentnost smrtnosti dovela je do iskazivanja pozitivnijih stavova prema pripadniku vanjske grupe. U skupini s *niskim* socijalnim samopoštovanjem stav sudionika prema pripadniku vanjske grupe bio je pozitivan neovisno o tome jesu li salijentnost smrtnosti i norma međugrupne ljutnje bili manipulirani. **Ključne riječi:** teorija upravljanja strahom, salijentnost smrtnosti, međugrupne emocije, norme, socijalni identitet

#### Abstract:

The goal of this research was to ascertain if the manipulation of mortality salience, norm of intergroup anger and their interaction will lead to more intense expression of intergroup anger and more negative attitude towards an out-group member who is derogating the in-group of the research participants and to verify if these effects will be more pronounced in participants with high social self-esteem. The data was collected by the pencil-and-paper method on 334 participants divided into four experimental groups. First, half of them underwent the mortality salience manipulation while the other half did not, and then half of them underwent intergroup anger manipulation while the other half did not. They were then asked to express their emotions and attitude towards the out-group member. Mortality salience brought about a marginally stronger feeling of anger towards the out-group member. Furthermore, when both mortality salience and the norm of intergroup anger were manipulated, *high* social self-esteem participants expressed more anger towards the out-group member, and when the norm was not manipulated, mortality salience led to more positive attitude towards the out-group member. *Low* social self-esteem participants' attitude towards the out-group member was positive regardless of the mortality salience and norm of intergroup anger manipulations.

**Keywords:** terror management theory, mortality salience, intergroup emotions, norms, social identity

## Uvod

Teorija upravljanja strahom (eng. Terror Management Theory, TMT) predložena je 1986. godine (Greenberg, Pyszczynski i Solomon, 1986). Teorija je tijekom godina rafinirana, dopunjena i unaprijeđena (Greenberg, Solomon, i Pyszczynski, 1997; Solomon, Greenberg i Pyszczynski, 2004; Pyszczynski, Solomon i Greenberg, 2015) te potvrđena u velikom broju istraživanja. Ovo istraživanje bavit će se sad već klasičnim područjem istraživanja pod okriljem teorije upravljanja strahom, a to su međugrupni stavovi i odnosi. Preciznije, bavit ćemo se hipotezom salijentnosti smrtnosti (eng. Mortality Salience) koja pretpostavlja da izloženost podsjetnicima na vlastitu smrtnost kod ljudi izaziva povećanu obranu svjetonazora i težnju za obranom i jačanjem samopoštovanja. Najveća meta-analiza dosad (Burke, Martens i Faucher, 2010) provedena na 164 članka i 277 eksperimentalnih istraživanja utvrdila je prosječnu veličinu efekta za manipulacije salijentnosti smrtnosti od  $r(276) = .35; p < .001$ , što je jedna od najvećih u psihologiji općenito, a pogotovo u socijalnoj psihologiji. Ako se pritom uzmu u obzir vrlo različite zavisne varijable i uvjeti istraživanja, raspon veličini efekta varira od -0.48 do 0.99.

### *Temeljne postavke teorije upravljanja strahom*

Teorija upravljanja strahom polazi od evolucijske pretpostavke da svako živo biće posjeduje temeljni nagon za preživljavanjem i reprodukcijom. Ljudi su, međutim, jedinstvena bića u životinjskom svijetu po barem jednoj kvaliteti, a to su napredne kognitivne sposobnosti koje nam omogućavaju obavljanje kompleksnih mentalnih zadataka, svijest o samima sebi te mogućnost razmišljanja i zaključivanja o vlastitoj budućnosti. One nas, također, neizbježno dovode do zaključka da smo smrtni te da će, bez obzira na naše akcije, na neki način naš život skončati. Ova svijest o vlastitoj smrtnosti uparena s temeljnim evolucijskim nagonom za preživljavanjem stvara potencijal za paralizirajući, egzistencijalni strah te općeniti osjećaj besmislenosti (Solomon, Greenberg, Schimel, Arndt i Pyszczynski, 2003). Kako bi doskočili ovoj prijetnji psihičkom miru, ljudi su osmislili kulturalne svjetonazore koji su im omogućili uvjerenja o „stvarnoj“ ili simboličnoj besmrtnosti sudjelovanjem u stvaranju nečeg što će nadživjeti pojedinačnu osobu (Solomon, Greenberg, i Pyszczynski, 1991). Kulturalni svjetonazor koji ljudi usvajaju nudi objašnjenja funkcioniranja svijeta, stvarnosti, pojedinačne uloge u svemu tome, osjećaj sigurnosti te šansu za ostavljanjem trajnog traga. Međutim, sama

internalizacija kulturalnih obrazaca je nužna, ali ne i dovoljna za održavanje psihičke ravnoteže te ovdje dolazimo do drugog važnog konstrukta ove teorije – samopoštovanja. Kulturalni svjetonazor također nudi određene kriterije po kojima svaki pripadnik kulture evaluira vlastitu vrijednost unutar smislene slike stvarnosti, a upravo dostizanje i prestizanje tih kulturalno propisanih standarada ponašanja, mišljenja i osjećanja znači postizanje i održavanje samopoštovanja (Pyszczynski, Greenberg, Solomon, Arndt, i Schimel, 2004).

Jasno je iz gore navedenog da su, zbog mnoštva različitih kultura i uvjerenja, kulturalni svjetonazor i osjećaj samopoštovanja socijalno konstruirani i kulturalno relativni, što znači da su efikasni za održavanje psihičke ravnoteže u susretu s egzistencijalnim strahom isključivo dok su ljudi sposobni održavati svoje uvjerenje u njihovu valjanost (Arndt, Routledge, Cox i Goldenberg, 2005). Ovo također znači da puko postojanje pojedinaca i skupina koje zagovaraju drugačije vrijednosti i svjetonazor predstavlja prijetnju za psihičku ravnotežu jer dovodi u pitanje smislenost tuđeg viđenja svijeta, a time otvara mogućnost egzistencijalnog straha protiv kojeg ćemo se nastojati boriti u prvom redu različitim načinima obrane vlastitog svjetonazora i težnjom za postizanjem samopoštovanja većim pridržavanjem standarda vlastite kulture (Pyszczynski, Solomon i Greenberg, 2002).

Temeljne postavke teorije upravljanja strahom bile su vezane upravo za zaštitnu ulogu samopoštovanja i kulturalnog svjetonazora te su eksperimentalno potvrđene još od početka razvoja teorije. U prvoj struji istraživanja visoko se samopoštovanje pokazalo kao zaštitni faktor od fiziološke anksioznosti i samoiskaza anksioznosti (Greenberg i sur., 1992), a kasnije je pokazano i da izloženost podsjetnicima na smrtnost izaziva težnju za postizanjem višeg samopoštovanja, obranu samopoštovanja u susretu s različitim prijetnjama, ali isto tako da početno visoko samopoštovanje, ovisno o specifičnim zavisnim varijablama i uvjetima istraživanja, može djelovati ili kao zaštita od ili kao pojačivač efekata podsjetnika na smrtnost (za pregled istraživanja vidjeti Pyszczynski i sur., 2004). Druga struja istraživanja veže se za hipotezu salijentnosti smrtnosti (eng. Mortality Saliency). Naime, ako kulturalna uvjerenja i samopoštovanje služe za zaštitu od prijetnje psihičkoj ravnoteži izazvanoj smrtnošću, onda će aktivno razmišljanje o vlastitoj smrtnosti kod ljudi potaknuti obranu kulturalnih uvjerenja, odnosno svjetonazora, u obliku veće tendencije iskazivanja stavova i ponašanja za koje vjeruju da su u skladu s kulturalnim propisima. Prvi dokaz ove hipoteze dali su Rosenblatt,

Greenberg, Solomon, Pyszczynski i Lyon (1989) pokazavši da su američki suci pod utjecajem salijentnosti smrtnosti davali značajno više novčane kazne za osobu osuđenu za prostituciju – nemoralno djelo koje se protivi kulturalno prihvatljivom ponašanju. Nakon toga su uslijedila dodatna istraživanja koja su potvrdila da salijentnost smrtnosti također dovodi do povećanih predrasuda (Greenberg i sur., 1990; Nelson, Moore, Olivetti i Scott, 1997), fizičkog udaljavanja od osobe koja je predmet predrasuda (Ochsmann i Mathy, 1994; prema Pyszczynski i sur., 2002), veće agresije prema onima koji prijete svjetonazoru sudionika (McGregor i sur., 1998), većeg konformizma kulturalnim standardima (Pyszczynski i sur., 1996) i većeg oslanjanja na stereotipne informacije (Schimel i sur., 1999). Ova područja su predstavljala poticaj za širenje obujma teorije upravljanja strahom te je ona ubrzo potvrđena u širokom spektru drugih istraživanih psiholoških područja.

#### *Kognitivna arhitektura upravljanja strahom*

Teorija također pretpostavlja kognitivnu podlogu efekata salijentnosti smrtnosti ilustriranu u Prilogu 1. Modeli dualnih procesa u psihologiji pretpostavljaju mogućnost da ljudi informacije procesiraju na barem dva načina; svjesni, logički i namjerni način te nesvjesni, emocionalni i iskustveniji način (Chaiken i Trope, 1999) te je upravo takav i ovaj model psihičkih obrana od straha od smrti (Pyszczynski, Greenberg i Solomon, 1999). Budući da je osnovna ideja da utjecaj salijentnosti smrtnosti proizlazi iz nesvjesnog straha od smrti te da su mogući razni, suptilni načini izazivanja ovog stanja kod ljudi, osmišljen je konstrukt pod nazivom dostupnost misli o smrti (eng. Death Thought Accessibility) te mjera koja je omogućavala utvrđivanje koliko su misli o smrti prisutne kod ljudi onda kad ih oni nisu svjesni (Greenberg, Pyszczynski, Solomon, Simon i Breus, 1994). Mjerenje ovog konstrukta pomoglo je etabliranju teorije i u smislu da je salijentnost smrtnosti jedina „prijetnja“ koja pouzdano istovremeno izaziva veću dostupnost misli o smrti i obranu svjetonazora. Po tome, strah od smrti sam po sebi ima jedinstvena motivacijska svojstva zabilježena u istraživanjima pod okriljem teorije upravljanja strahom koja se ne mogu pripisati nesigurnosti, aboliciji smisla i nemogućnosti kontrole, što najčešće predlažu kritičari teorije (sve prema Pyszczynski i sur., 2015), niti su efekti usporedni onima drugih averzivnih podražaja poput besmislenosti, generalne anksioznosti, socijalnog isključivanja, smrti voljene osobe, fizičke boli i neuspjeha (sve prema Arndt i sur., 2005). Podsjetnici na smrtnost naša su svakodnevica i potiču misli o

smrtnosti na svjesnoj ili nesvjesnoj razini (Pyszczynski i sur., 1999). Ukoliko dolazi do svjesnog razmišljanja o smrtnosti, aktiviraju se proksimalni ili neposredni mehanizmi obrane, poput potiskivanja, racionalizacije i skretanja pažnje na nešto drugo, koji miču misli o smrtnosti u predsvijest. Iako izvan svijesti, misli u predsvijesti mogu se u svakom trenu vratiti u svijest (Hayes, Schimel, Arndt i Faucher, 2010). Upravo misli o smrti u predsvijesti, po rezoniranju teoretičara upravljanja strahom, dovode do distalnih ili simboličkih obrana kao što je obrana svjetonazora. Stoga, kako bi se aktivirale distalne obrane, potrebna je odgoda ili kognitivni napor nakon manipulacije salijentnosti smrtnosti ili subliminalno udešavanje salijentnosti smrtnosti kako bi se smanjila efikasnost ili suzbilo djelovanje proksimalnih obrana i misli o smrti došle do predsvijesti. Način na koji će, potom, ljudi braniti svoj svjetonazor ovisit će o njihovim najsalijentnijim vrijednostima i/ili onome što najviše utječe na njihovo samopoštovanje, ali će pritom biti podložni i kontekstualnim utjecajima koji mogu određene norme i vrijednosti učiniti dostupnijima, poput eksplicitnog ili implicitnog podsjećanja na njih (Arndt, Cook i Routledge, 2004).

#### *Poveznica upravljanja strahom i socijalnog identiteta*

U istraživanjima teorije upravljanja strahom često se suprotstavljaju norme vlastite i vanjske grupe. Budući da je favoriziranje vlastite grupe dobro dokazana i svakidašnja pojava koju salijentnost smrtnosti dodatno pojačava, može se zaključiti da će veliku ulogu prilikom reagiranja na salijentnost smrtnosti odigrati grupa s kojom se ljudi identificiraju. Kao što su pisali Tajfel i Turner (1979), samokategorizacija je kognitivni alat koji ljudima omogućava svrstavanje u određenu socijalnu skupinu čime dolazi do formiranja socijalnog identiteta. Pretpostavke ovih autora su da ljudi teže samopoštovanju koje u ovom slučaju proizlazi iz pozitivnog socijalnog identiteta tako što će se identificirati s grupom koja je po nekom njihovom kriteriju usporedbe bolja od neke vanjske grupe. Istraživanja pod okriljem teorije upravljanja strahom su od početaka predstavljala rezultate snažnijeg motiva za samopoštovanjem putem uzdizanja vlastite grupe ako su sudionici prethodno bili izloženi podsjetnicima na smrtnost bez obzira na to radi li se o stvarnim (Greenberg i sur., 1990) ili minimalnim grupama (Harmon-Jones, Greenberg, Solomon i Simon, 1996). Castano i Dechesne (2005) u svom radu pružaju pregled njihovih dotadašnjih istraživanja te dolaze do nekoliko važnih zaključaka poput toga da salijentnost smrtnosti povećava identifikaciju s

vlastitom grupom, ali može dovesti i do udaljavanja od nje ako identifikacija dovodi do negativnog socijalnog identiteta, a sve u svrhu dostizanja samopoštovanja koje je jedna od temeljnih obrana od straha od smrti. Također je zaključak da pripadanje široj grupi ljudi može značiti simboličnu besmrtnost i pripadanje nečem većem što će nadživjeti fizičko postojanje. Ipak, s obzirom na to da pripadamo više socijalnih grupa istovremeno, moguće je da neće svaki socijalni identitet djelovati kao zaštita od straha od smrti ili će ljudi s obzirom na različite socijalne identitete na drugačije načine dostizati samopoštovanje i braniti različite svjetonazore što će ovisiti i o tome koji identitet je u danom trenu salijentan (Halloran i Kashima, 2004; Kashima, E., Halloran, Yuki i Kashima, Y., 2004).

#### *Uloga normi u teoriji upravljanju strahom*

Budući da su čak i unutar iste kulture norme i vrijednosti koje su pojedinci usvojili i koje su im visoko salijentne veoma različite, dolazi do problema predviđanja smjera utjecaja salijentnosti smrtnosti. Jonas i sur. (2008) ističu kako je u istraživanjima dolazilo do očitih nelogičnosti poput slučaja da salijentnost smrtnosti u različitim istraživanjima dovodi do suprotnih stavova i ponašanja. Kako bi doskočili ovom problemu, ovi autori su predložili integraciju teorije upravljanja strahom i teorije fokusa normativnog ponašanja Cialdinija, Kalgreena i Renoa (1991). Potaknuti primjerom Greenberga, Simona, Pyszczynskoga, Solomona i Chatela (1992), Jonas i sur. (2008) krenuli su od pretpostavke da će salijentnost smrtnosti motivirati ljude da prate kulturalne norme koje su im u danom trenutku najsalijentnije, te su pokazali da će salijentnost smrtnosti u eksperimentalnim uvjetima dovoditi do spremnosti na veća praćenja upravo one norme na koju su sudionici prethodno bili udešeni. Gailliot, Stillman, Schmeichel, Maner i Plant (2008) su ove nalaze potvrdili i u izvanlaboratorijskim uvjetima. Budući da su u ovim istraživanjima uzete u obzir široke, preskriptivne norme, Jonas i Fritsche (2012) dodatno su provjerili da ove zakonitosti vrijede i u slučaju deskriptivnih normi, kakve su korištene i u našem istraživanju.

Giannakakis i Fritsche (2011) rezonirali su da socijalni identiteti dovode do praćenja normi vlastite grupe, a ovo može dovesti do manjeg favoriziranja vlastite grupe ako norme te grupe promiču, primjerice, egalitarnost i poštenje. Stoga, ako želimo pouzdanije kanalizirati i predvidjeti smjer reakcije ljudi na salijentnost smrtnosti, hoće li favorizirati vlastitu ili derogirati vanjsku grupu ili obrnuto ili nijedno, važno će biti i koji socijalni identitet, to jest



pripadnost kojoj (sub)kulturalnoj grupi, je bio salijentan te koja norma te (pod)grupe je bila salijentna. Ovi autori su, potom, u dva istraživanja pokazali da kroskategorizacija i rekategorizacija smanjuju tipični utjecaj salijentnosti smrtnosti ili čak dovode do njegove inverzije s obzirom na to je li sudionicima bio salijentan nadređeni ili uži socijalni identitet. U trećem su istraživanju sudionici bili izloženi manipulaciji lažne norme o vlastitoj grupi, da su pretežno individualisti ili kolektivistički, te su prvi izražavali manju unutargrupnu pristranost, a drugi veću u susretu sa salijentnosti smrtnosti. Konačno, ova su istraživanja pokazala da smjer utjecaja salijentnosti smrtnosti ovisi o salijentnosti socijalnog identiteta i normi koje ljudi smatraju prikladnima za taj socijalni identitet. Te norme, potom, određuju i tko pripada vlastitoj i vanjskoj grupi i kako se ponašaju članovi vlastite grupe, što potom usmjerava njihovo ponašanje pod utjecajem salijentnosti smrtnosti.

#### *Uloga emocija u teoriji upravljanja strahom*

Salijentnost smrtnosti tipično ne dovodi do promjena u afektu jer podsjetnici na smrtnost stvaraju nesvjesni *potencijal* za egzistencijalni strah koji se potom brzo gasi prvo proksimalnim obranama, a potom obranom svjetonazora ili osnaživanjem samopoštovanja prije no što dođe do svjesne razine (Pyszczynski i sur., 2015). Do obrana niti ne dolazi ako potencijal za doživljavanjem straha i anksioznosti ne postoji (Greenberg i sur., 2003). Čak i kad dođe do nesvjesnih (Arndt, Allen i Greenberg, 2001; Quirin i sur., 2011) ili svjesnih (Lambert i sur., 2014) naznaka doživljaja straha uslijed salijentnosti smrtnosti, one nisu bile medijator manipulacije salijentnosti smrtnosti i obrane svjetonazora. U našem istraživanju, oslonivši se na poveznicu sa socijalnim normama, obranom svjetonazora i socijalnim identitetom, fokusirali smo se na jednu specifičnu vrstu emocija – međugrupne emocije.

#### *Teorija i normativnost međugrupnih emocija*

Temelje teorije međugrupnih emocija (eng. Intergroup Emotions Theory, IET) postavio je Smith (1993) nastojeći bolje razjasniti fenomene poput predrasuda, diskriminacije i drugih međugrupnih ponašanja. Međugrupne emocije proizlaze iz socijalnog identiteta, te odražavaju kako se pojedinac osjeća ne kao individua već kao član neke grupe. Četiri temeljne pretpostavke ove teorije postavili su i eksperimentalno dokazali Smith, Seger i Mackie (2007). Prvo, način na koji se osoba osjeća kad razmišlja o sebi kao o pojedincu i kad razmišlja o sebi kao članu neke grupe jasno se razlikuje, a ljudi mogu osjećati emocije na

grupnoj razini čak i kad ih se neki događaj ne tiče osobno već je vezan uz samu grupu s kojom se identificiraju. Drugo, doživljaj međugrupnih emocija ovisit će o identifikaciji osobe s grupom; oni visoko identificirani s grupom će doživljavati intenzivnije emocije, pogotovo pozitivne koje idu u prilog održavanju pozitivne slike o sebi kroz identifikaciju s grupom, a negativne međugrupne emocije usmjerene prema vlastitoj grupi, poput ljutnje prema vlastitoj grupi, krivnje i srama, vjerojatnije će doživljavati manje identificirani. Treće, međugrupne emocije nisu idiosinkratične već doživljaji ljudi koji se identificiraju s istom grupom konvergiraju prema jednom, zajedničkom obrascu. Četvrto, međugrupne emocije su funkcionalne te reguliraju ponašanje i stavove članova grupe prema vlastitoj ili drugim grupama, što također znači da različite emocije mogu dovesti do različitih stavova i ponašanja (Thomas, McGarty i Mayor, 2009). Mackie, Smith i Ray (2008) navode kako samokategorizacija dovodi do doživljaja međugrupnih emocija putem procesa procjene posljedica ne samo za pojedinca već za cijelu grupu (Kuppens, Yzerbyt, Dandache, Fischer i van der Schalk, 2013) i samostereotipiziranja kad se osoba vidi kao član neke grupe. Ovi su procesi povezani jer će zauzimanje perspektive grupe utjecati na procjene situacije što će dovesti do toga da članovi različitih grupa drugačije percipiraju isti događaj, a ako se međugrupne procjene i međugrupne emocije koje one izazivaju često povezuju, te emocije postaju čvrsto vezane uz određeni socijalni identitet ili drugim riječima – postaju normativne.

Normativnost međugrupnih emocija bila je i tema nekolicine istraživanja; Moons, Leonard, Mackie i Smith (2009) i Leonard, Moons, Mackie i Smith (2011) jasno su pokazali da je normativnost međugrupnih emocija promjenjiva i može se eksperimentalno njome upravljati, isto kao i kod drugih vrsta normi. Oni su, tako, pokazali da postavljanje emocionalne norme eksplicitnom (lažnom) povratnom informacijom o tome kako se osjeća grupa s kojom se identificiraju sudionici dovodi do drugačije procjene njihovih emocija kad razmišljaju o sebi kao o članu te grupe iako su netom prije procijenili drugačiji obrazac vlastitih emocija i kao pojedinci i kao članovi iste grupe. Također su pokazali da se postavljena emocionalna norma za jedan socijalni identitet neće prelići na ostale te da ovo konvergiranje prema postavljenoj emocionalnoj normi vrijedi i za ugodne i za neugodne emocije i da su i ovako „umjetno“ stvorene emocije prediktivne za bihevioralne namjere. Nadalje, Tarrant, Dazeley i Cottom (2009) su proveli niz istraživanja gdje je postavljanje

norme empatičnosti prema drugima na razini socijalne grupe sudionika dovelo do izražavanja veće empatije prema pripadnicima vanjske grupe te je ta empatija posredovala i iskazivanje pozitivnijih stavova. Naposljetku, Thomas i McGarty (2009) pokazali su da manipulacija norme zgroženosti (eng. outrage) unutar novonastale grupe s članovima u interakciji dovodi do većeg doživljavanja te emocije, ali i do većeg angažmana pri dostizanju zajedničkih ciljeva i veću identifikaciju s grupom.

### **Cilj, problemi i hipoteze**

U ovom istraživanju povezat ćemo teoriju upravljanja strahom, teoriju međugrupnih emocija i teoriju fokusa normativnog ponašanja tako što ćemo provjeriti može li se manipulacijom salijentnosti smrtnosti i norme međugrupne ljutnje izazvati veći doživljaj međugrupne ljutnje prema pripadniku vanjske grupe koji derogira vlastitu socijalnu grupu sudionika istraživanja. Dodatno ćemo provjeriti hoće li ove varijable u interakciji s visokim socijalnim samopoštovanjem dovesti do viših iskaza ljutnje i negativnijeg stava prema pripadniku vanjske grupe. Ako su međugrupne emocije normativne, njihovo uspostavljanje i širenje podliježe istim ili sličnim zakonitostima kao i socijalne norme i pritom su vezane za i proizlaze iz specifičnog socijalnog identiteta, onda bi, u terminima teorije upravljanja strahom, iskazivanje međugrupnih emocija trebalo služiti kao distalna obrana od straha od smrti.

Inicijalna potpora ovom rezoniranju dolazi od Mackie, Smitha i Raya (2008) koji zaključuju da međugrupne emocije nadilaze biološke identitete, povezane su s identitetom i socijalni su fenomen. Nadalje, Goldenberg i sur. (2001) smatraju slično te su pokazali da iskaz individualne emocije gađenja može služiti kao distalna obrana od straha od smrti. Naposljetku, Tarrant i sur. (2009) koji se nisu bavili teorijom upravljanja strahom, no koristili su podražaje poput tragedije, smrti i teške bolesti uparene s manipulacijom norme empatije i dobili rezultate da će bez postavljanja norme sudionici radije pomagati pripadniku vlastite nego vanjske grupe, a kad je norma empatije salijentna, razina spremnosti na pomaganje je podjednaka što slijedi slični obrazac kao neka istraživanja upravljanja strahom (Greenberg i sur., 1992; Taubman - Ben-Ari, Eherenfreund-Hager i Findler, 2011).

Emocija ljutnje uzeta je kao ciljna u ovom istraživanju iz nekoliko razloga; najkonzistentniji, najčešći i najpotvrđeniji nalaz istraživanja pod okriljem teorije upravljanja

strahom je derogiranje pripadnika vanjske grupe koji napada svjetonazor sudionika. Emocija ljutnje na međugrupnoj razini pokazala se kao specifična emocija koja je najviše povezana sa sukobom vrijednosti te najprediktivnija za obranu i unutargrupnu pristranost kao i kritiziranje i napadanje vanjske grupe. To je posebno tako kad je vlastita grupa procijenjena kao snažnija (Mackie, Devos i Smith, 2000) kao što se može očekivati u slučaju odnosa većine (građana Hrvatske) i azilanta koje u ovom istraživanju koristimo kao vlastitu i vanjsku grupu. S obzirom na ovu ulogu emocije ljutnje, zaključak je da bi upravo ljutnju, za razliku od drugih neugodnih emocija, bilo najsmislenije manipulirati u istraživanju koje uključuje sukob kulturalnih svjetonazora.

Samopoštovanje je centralni konstrukt teorije upravljanja strahom koji je često korišten kao moderatorska varijabla u istraživanjima. Mi smo koristili mjeru *socijalnog samopoštovanja* kao relevantnoga u kontekstu međugrupnih odnosa. Ovaj konstrukt je relativno visoko povezan s nacionalnim identitetom, procjenom vlastite i vanjske grupe te unutargrupnom pristranosti (Jelić, 2009), što bi moglo dovesti do toga da sudionici s visokim socijalnim samopoštovanjem snažnije reagiraju na manipulacije koje bi trebale dovesti do većeg derogiranja pripadnika vanjske skupine.

Stoga smo probleme našeg istraživanja formulirali kroz dva istraživačka problema:

1. Ispitati utjecaj salijentnosti smrtnosti i postavljene norme međugrupne ljutnje na emocionalnu reakciju ljutnje prema pripadniku vanjske grupe
2. Ispitati utjecaj salijentnosti smrtnosti, postavljene norme međugrupne ljutnje i socijalnog samopoštovanja na stav prema pripadniku vanjske grupe

Shodno tome, postavili smo sljedećih 7 hipoteza:

1. Salijentnost smrtnosti dovest će do većeg doživljaja međugrupne ljutnje prema azilantu koji napada kulturalni svjetonazor sudionika nego u situaciji bez salijentnosti smrtnosti
2. Manipulacija norme međugrupne ljutnje u smjeru da većina građana Hrvatske iskazuje ljutnju prema azilantu koji napada njihov svjetonazor dovest će do većeg doživljaja međugrupne ljutnje nego u situaciji kad nije manipulirana norma međugrupne ljutnje

3. Interakcija salijentnosti smrtnosti i norme međugrupne ljutnje bit će značajna u smjeru da će ljutnja biti najizraženija kada su istovremeno prisutni i salijentnost smrtnosti i manipulacija norme; ljutnja će biti najmanje izražena u situaciji bez salijentnosti smrtnosti i bez norme međugrupne ljutnje dok će u preostalim situacijama izražena ljutnja biti podjednakog intenziteta
4. Salijentnost smrtnosti dovest će do negativnijeg stava prema azilantu koji napada kulturalni svjetonazor sudionika nego u situaciji bez salijentnosti smrtnosti
5. Manipulacija norme međugrupne ljutnje dovest će do negativnijeg stava prema azilantu koji napada kulturalni svjetonazor sudionika nego u situaciji kad nije manipulirana norma međugrupne ljutnje
6. Interakcija salijentnosti smrtnosti i norme bit će značajna u smjeru da će najnegativniji stav prema azilantu koji napada kulturalni svjetonazor sudionika biti izražen kad su istovremeno prisutni i salijentnost smrtnosti i manipulacija norme međugrupne ljutnje; stav prema azilantu će biti najpozitivniji u situaciji bez salijentnosti smrtnosti i bez norme međugrupne ljutnje dok će u preostalim situacijama izraženi stav prema azilantu biti podjednakog intenziteta
7. Interakcija salijentnosti smrtnosti, norme međugrupne ljutnje i socijalnog samopoštovanja bit će značajna u sljedećem smjeru: visoko socijalno samopoštovanje u kombinaciji s manipulacijom salijentnosti smrtnost i norme međugrupne ljutnje dovest će do negativnijeg stava prema azilantu dok će u skupini s niskim socijalnim samopoštovanjem stavovi prema azilantu biti podjednaki i pozitivni bez obzira na manipulacije salijentnosti smrtnosti, norme međugrupne ljutnje i njihove interakcije

## **Metoda**

Istraživanje je provedeno na  $N = 334$  sudionika (226 žena i 108 muškaraca), uglavnom studenata Sveučilišta u Zagrebu u dobi od 18 do 28 godina ( $M = 19.96$ ,  $SD = 1.94$ ) koji su dobrovoljno sudjelovali u zamjenu za eksperimentalne sate. Više od trećine (39%) sudionika bili su studenti prve i druge godine psihologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu koji su potom regrutirali dodatne sudionike drugih usmjerenja.

Nacrt istraživanja je nezavisni eksperimentalni 2 (salijentnost smrtnosti/bez salijentnosti smrtnosti) x 2 (norma ljutnje/bez emocionalne norme) x 2 (visoko/nisko

socijalno samopoštovanje) s dvije zavisne varijable; doživljaj ljutnje i opći stav prema azilantu koji napada kulturalni svjetonazor.

#### *Korištene mjere i instrumenti*

*Ljestvica socijalnog samopoštovanja.* Prilagođena hrvatska inačica ljestvice koja mjeri socijalno samopoštovanje (Luhtanen i Crocker, 1992; prema Jelić, 2009). Sastoji se 13 tvrdnji kojima je priložena ljestvica od 1 – izrazito se ne slažem do 5 – izrazito se slažem na kojoj je zadatak sudionika bio procijeniti svoje slaganje sa svakom tvrdnjom (primjerice „Ja sam vrijedan pripadnik svoga naroda“). Ova mjera se zapravo sastoji od četiri faktora te autorica predlaže da se tretiraju odvojeno bez povezivanja u kompozit, a to su pozitivno socijalno samopoštovanje (4 tvrdnje,  $\alpha = .66$ ;  $M = 3.21$ ;  $SD = 0.76$ ), negativno socijalno samopoštovanje (4 tvrdnje,  $\alpha = .61$ ;  $M = 2.16$ ;  $SD = 0.71$ ), javno socijalno samopoštovanje (3 tvrdnje,  $\alpha = .73$ ;  $M = 3.22$ ;  $SD = 0.74$ ) i nevažnost grupe za identitet (2 tvrdnje,  $\alpha = .79$ ;  $C = 4$ ;  $Mo = 5$ ;  $Q = 1$ ). U ovom istraživanju odlučili smo ipak koristiti kompozitni rezultat na cjelokupnoj ljestvici kao generalnu mjeru socijalnog samopoštovanja ( $M = 3.25$ ;  $SD = 0.55$ ), zbog normalne distribucije i visoke pouzdanosti,  $\alpha = .77$ . Čestice ljestvica negativnog socijalnog samopoštovanja i nevažnosti grupe za identitet obrnuto su kodirane pa viši rezultat na cjelokupnoj ljestvici ukazuje na viši stupanj socijalnog samopoštovanja.

*Upitnik ličnosti putem stavova o smrtnosti (eng. Mortality Attitudes Personality Survey).* Rosenblatt i sur. (1989) su prvi upotrijebili ovu manipulaciju salijentnosti smrtnosti koja je u gotovo nepromijenjenom obliku korištena u većini istraživanja upravljanja strahom (79.8% prema Burke i sur., 2010). Manipulacija se sastojala od dva otvorena pitanja: „Molim da što preciznije opišete a) što mislite da će Vam se dogoditi u trenutnu smrti i nakon što umrete i b) koje osjećaje u Vama bude misli o vlastitoj smrti.“

*Upitnik međugrupnih emocija.* Upitnik se sastojao od osam emocija (strah, ljutnja, tjeskoba, krivnja, bijes, tuga, sram i srditost) uz koje su bile priložene ljestvice od 1 – uopće se tako ne osjećam do 7 – izrazito se tako osjećam. Rezultati na tri čestice iz ovog dijela (ljuto, bijesno i srdito) bili su uprosječeni, po uzoru na Lamberta i sur. (2014), radi pouzdanijih podataka, i tvorili mjeru prve zavisne varijable – samoiskaza međugrupne ljutnje ( $\alpha = .90$ ;  $M = 3.18$ ;  $SD = 1.70$ ). Distribucija je pomaknuta prema nižim vrijednostima i blago bimodalnog oblika s dominantnim vrijednostima  $Mo_1 = 1$  i  $Mo_2 = 4$ . Faktorska struktura upućuje na jedan

faktor koji objašnjava 82.7% varijance. Ostale emocije su služile kao distraktori i nisu se koristile u obradi podataka, no bit će nam važna informacija da su distribucije odgovora sudionika na svim procjenama emocija podjednakog, bimodalnog oblika s vrijednostima koje se grupiraju u donjem i neutralnom dijelu ljestvice s  $Mo_1 = 1$  i  $Mo_2 = 5$ .

*Ljestvica stava prema azilantu.* Ljestvica se sastojala od četiri pitanja kojima su pridružene ljestvice od 1 – nimalo do 7 – izrazito, a zadatak sudionika je bio procijeniti koliko se slažu sa svakom od tvrdnji (primjerice „Koliko Vam se sviđa autor teksta?“). Rezultati su se objedinili u prosjek odgovora na česticama kao mjera druge zavisne varijable – opći stav prema azilantu ( $M = 4.06$ ;  $SD = 1.18$ ). Pouzdanost ljestvice iznosi  $\alpha = .79$ , a faktorska struktura upućuje na jedan faktor kojim je objašnjeno 65.55% varijance.

#### *Postupak istraživanja*

Prikupljanje podataka bilo je provedeno grupno metodom papir-olovka, a na početku je sudionicima dana lažna uputa da će sudjelovati u istraživanju kojim se ispituje povezanost određenih crta njihove ličnosti i stavova koje imaju o sebi i drugima. Nakon potpisivanja suglasnosti za sudjelovanje u istraživanju, svaki sudionik je dobio jednu od četiri različite baterije upitnika i zadataka koji odgovaraju četirima eksperimentalnim situacijama. Svi sudionici su prvo ispunjavali ljestvicu socijalnog samopoštovanja, a potom je uslijedila manipulacija salijentnosti smrtnosti pomoću Upitnika ličnosti putem stavova o smrtnosti kod polovice sudionika. Istovremeno, druga polovica sudionika u neutralnoj situaciji je odgovarala na pitanja: „Molim da što preciznije opišete a) što mislite da se događa u Vašim ustima tijekom pranja zubi i netom poslije i b) koje osjećaje u Vama bude misli o pranju zubi.“ Nakon postupka manipulacije salijentnosti smrtnosti svi sudionici su rješavali zadatke kojima je bio cilj odvratiti pažnju sudionika od aktivnog razmišljanja o smrti. Sudionici su dobili zadatak da pažljivo čitaju jedan tekst uz uputu da će nakon čitanja trebati odgovarati na pitanja u vezi s tim tekstom. Korišten je ulomak priče *Kamen koji raste* iz zbirke *Progonstvo i kraljevstvo* Alberta Camusa koja je korištena u ove svrhe u ranijim istraživanjima (primjerice Greenberg i sur., 1994). Pitanja koja su postavljena nakon teksta tražila su odgovore koje je bilo moguće dati samo ako su sudionici pažljivo čitali tekst (primjerice „Koji se sve izvori svjetlosti spominju u tekstu? Navedite sve one kojih se možete

dosjetiti.“), čime smo nastojali osigurati da će sudionici biti doista usmjereni na tekst, a ne na misli o smrtnosti.

Nakon zadataka za distrakciju, uslijedila je manipulacija norme međugrupne ljutnje. U ovom dijelu istraživanja sudionicima je rečeno da se ispituju stavovi o stvarnim osobama te da će čitati tekst azilanta koji reprezentativno opisuje stavove azilanata o životu u Hrvatskoj. Sudionici su također informirani da je ovaj tekst korišten u ranijem istraživanju te je polovici njih rečeno da se „čak 80% građana Hrvatske osjeća uvrijeđeno i iskazuje ljutnju prema autoru teksta, neovisno o njihovoj političkoj orijentaciji i religioznosti“, a polovici da „ne postoji generalno slaganje građana Hrvatske oko doživljenih osjećaja i emocija prema autoru teksta, bez obzira na njihovu političku orijentaciju i religioznost“. Cilj ovih tvrdnji bio je kod polovice sudionika stvoriti dojam da većina pripadnika vlastite grupe prema azilantu osjeća ljutnju, dakle, da je osjećaj ljutnje emocionalna norma. Kod druge polovice ta norma nije postavljena, a pozivanje na ranije istraživanje trebalo je dati veći legitimitet tvrdnji. Ova manipulacija osmišljena je po uzoru na ranije spominjana istraživanja poput onih Moonsa i sur. (2009) i Tarranta i sur. (2009). Nakon toga sudionici su čitali tekst navodnog azilanta u kojem su iskazivani negativni stavovi prema građanima Hrvatske. Primjer teksta glasio je: „Kada sam došao u ovu državu iz svog doma u Siriji, vjerovao sam da je Hrvatska „zemlja novih prilika“, ali sam ubrzo shvatio da nije tako. Hrvati su hladni, proračunati ljudi. Oni ne mare ni jedni za druge, a kamoli za strance. Tu uvijek jedna grupa hoće imati više od druge, a ne mare ni za koga osim za sebe. Jedni nas napadaju jer vjerujemo u pravoga Boga, a drugima to kao ne smeta samo da bi se pokazali boljima. I jedni i drugi djecu uče pogrešnim vrijednostima i lažnim vjerovanjima, pa ona ne nauče svoje mjesto i hoće da im se sve da, a ne žele sami zaslužiti, kao ni njihovi roditelji. Hrvatska je zemlja hladnih ljudi i pogrešnih običaja, a misle da su bolji od nas.“

Nakon što su pročitali tekst, sudionici su ispunjavali mjere odnosa prema tom azilantu – upitnik međugrupnih emocija i ljestvicu stava. Prvi zadatak sudionika bio je da iz pozicije građana Hrvatske odgovore što osjećaju prema azilantu. Ovakvu smo uputu dali s ciljem izazivanja samostereotipiziranja kod sudionika, što je proces u pozadini iskazivanja međugrupnih emocija (Moons i sur., 2009). Pri tome je ponuđeno osam emocija, a sudionici su na ljestvici od 7 stupnjeva procjenjivali u kojem stupnju osjećaju svaku od njih. Nakon



toga izmjeren je stav prema azilantu pomoću četiri tvrdnje s kojima su sudionici izražavali stupanj slaganja. Ovime je završen postupak prikupljanja podataka.

Nakon što je prikupljanje podataka završeno, od sudionika smo tražili pismeni odgovor na kontrolno pitanje kako bismo provjerili je li manipulacija norme međugrupne ljutnje bila uspješna. Kontrolno pitanje je glasilo: „Procijenite koliki postotak građana Hrvatske bi generalno osjećao ljutnju prema azilantu koji je napisao gornji tekst.“ Na ovo pitanje su sudionici trebali dati brojčanu procjenu kako bismo ustvrdili je li ova procjena viša kod polovice sudionika izloženoj manipulaciji norme međugrupne ljutnje. Naposljetku smo prikupili sociodemografske podatke: spol, dob, nacionalnost, socioekonomski status, politička orijentacija i važnost vjere. Zbog obmane i izazivanja negativnih reakcija prema socijalno ugroženoj grupi, sudionicima je detaljnije objašnjena svrha istraživanja u skladu s odredbama Etičkog povjerenstva Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta koje je prethodno odobrilo provedbu ovog istraživanja. Objasnjeno im je nacrt te im je pojašnjena potreba za obmanom. Rečeno im je što su stvarni ciljevi istraživanja (ispitivanje utjecaja salijentnosti smrtnosti i postavljanja norme međugrupne ljutnje na iskaz ljutnje i stava prema pripadniku vanjske grupe). Posebni naglasak je stavljen na izmišljenu prirodu teksta azilanta koji napada građane Hrvatske; rečeno im je da je tekst sastavljen za potrebe istraživanja te je svaka sličnost sa stvarnim stavovima azilanata, ako takvi stavovi prema građanima Hrvatske uopće postoje, slučajna. Nakon ovoga smo dali sudionicima vrijeme da postave pitanja i zapišu kontakt istraživača na koji se mogu javiti s dodatnim pitanjima. Također, najavili smo da ćemo organizirati fokusnu grupu s ciljevima provjere vjerodostojnosti korištenih manipulacija i dojmova sudionika vezanih za pojedine zadatke koje su upravo rješavali, a da ćemo im se s detaljima vezanim za fokusnu grupu javiti naknadno putem društvenih mreža kad će dobrovoljci moći izraziti želju za daljnjim sudjelovanjem. Naposljetku, zahvalili smo im se na sudjelovanju.

#### *Fokusna grupa*

Tjedan dana nakon provedenog prikupljanja podataka organizirana je fokusna grupa sa sljedećim ciljevima: a) post-hoc provjera manipulacija, slijeđenja uputa i vjerodostojnosti obmana; b) ispitivanje dojmova, misaonih i emocionalnih reakcija te pristupa i motivacije za rješavanje pojedinih zadataka. Grupni poziv za sudjelovanjem u fokusnoj grupi u kojem smo

komunicirali i ove ciljeve objavili smo na društvenim mrežama u virtualnim grupama koje okupljaju studente prve i druge godine studija psihologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Sedam dobrovoljaca (4 žene i 3 muškarca u rasponu dobi od 18 do 22 godine) bilo je regrutirano iz originalne skupine sudionika istraživanja od čega su troje studenti psihologije prve godine, dvoje studenti psihologije druge godine i dvoje studenti drugih smjerova. Za provođenje rasprave osiguran je privatni prostor s minimalnom razinom buke i ostalih distrakcija u blizini Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Prije početka rasprave voditelj fokusne grupe je ukratko rekapitulirao nacrt istraživanja, hipoteze i ciljeve istraživanja te sudionicima na uvid dao primjere praznih baterija zadataka korištenih za prikupljanje podataka tjedan dana ranije kako bi se potaknulo bolje prisjećanje. Nakon toga je sudionicima objašnjena svrha fokusne grupe u vidu gore navedenih ciljeva i postavljena su pravila rasprave. Rasprava je trajala sat vremena i vodio ju je jedan istraživač koji je vodio i zapisnik.

Pod vidom prvog cilja fokusne grupe, kako bismo provjerili kako su sudionici doživjeli eksperimentalnu manipulaciju, jesu li razumjeli i slijedili upute te koliko im je korištena obmana u istraživanju bila vjerodostojna, sa sudionicima smo prvo razgovarali o tome jesu li vjerovali početnoj lažnoj uputi oko svrhe istraživanja budući da im je rečeno da se radi o istraživanju povezanosti crta ličnosti i stavova koje imaju o sebi i drugima. Nadalje, upitani su jesu li vjerovali u lažnu svrhu zadatka za manipulaciju salijentnosti smrtnosti i distraktorskih zadataka budući da im je rečeno da se radi o procjeni ličnosti. Također, upitali smo ih jesu li vjerovali da je tekst doista napisao azilant i jesu li vjerovali da su lažne informacije kojima je manipulirana norma međugrupne ljutnje istinite. Ova provjera legitimnosti teksta azilanta i informacija za manipulaciju norme međugrupne ljutnje bila nam je važna jer je tekst azilanta predstavljen kao tekst stvarne osobe, a informacije za manipulaciju norme međugrupne ljutnje kao informacije dobivene u jednom ranijem istraživanju. Naposljetku, raspravljalo se o tome jesu li zamijetili i slijedili uputu da daju procjene emocija i stava prema azilantu kao građani Hrvatske ili su procjene davali kao pojedinci te kako su uopće ovu uputu shvatili.

Pod vidom drugog cilja fokusne grupe, ispitivanje dojmova, reakcija i pristupa rješavanju pojedinih zadataka, sudionike smo prvo upitali kako su pristupili zadatku za manipulaciju misli o smrtnosti čime smo htjeli provjeriti jesu li se sudionici i u kojem stupnju

upustili u razmišljanje o vlastitoj smrtnosti. Nakon toga, sudionike smo upitali kako su doživjeli zadatke za distrakciju, prvo tekst, a potom pitanjima za reprodukciju detalja iz teksta, te o čemu su razmišljali i kako su se osjećali dok su ove zadatke rješavali. Pitanjima oko zadataka za distrakciju smo htjeli provjeriti koliko su pažnje sudionici posvetili čitanju teksta s razumijevanjem i koliko su se trudili davati točne odgovore na pitanja koja su uslijedila. Također, tražili smo da procijene vrijeme koje im je trebalo da izvrše zadatke za distrakciju. Informacije o dojmovima na zadatke za distrakciju su nam bile važne kako bismo provjerili jesu li zadaci bili dovoljno snažna distrakcija od misli o smrtnosti i je li distrakcija dovoljno dugo trajala. Nadalje, provjerili smo o čemu su sudionici razmišljali i na što su usmjerili pažnju prilikom čitanja teksta o azilantu čime smo htjeli provjeriti kako su sudionici doživjeli azilanta, jesu li njegovu izjavu promatrali kao izoliranu pojavu ili su ju stavili u neki kontekst (primjerice imigrantska kriza) i jesu li njegovo nezadovoljstvo građanima Hrvatske vidjeli kao kulturalni ili njegov osobni problem. Nakon toga smo sudionike pitali o čemu su razmišljali dok su davali procjene emocija i stava prema azilantu čime smo htjeli provjeriti što je sve utjecalo na njihove procjene azilanta i što su sve sudionici uzimali u obzir prilikom davanja procjena o azilantu. Naposljetku, upitali smo sudionike kako su pristupili davanju procjene na kontrolnom pitanju (Koliki postotak građana Hrvatske bi osjećao ljutnju prema azilantu koji je napisao tekst) gdje nam je bilo važno ustanoviti zašto sudionici kojima je rečeno da se 80% građana Hrvatske ljuti na azilanta jesu ili nisu isti postotak napisali kao svoj odgovor na kontrolno pitanje, ali smo nastojali ustanoviti i kako su svoju procjenu dali sudionici kojima nije manipulirana norma međugrupne ljutnje, odnosno, rečeno im je da ne postoji generalno slaganje građana Hrvatske oko emocija prema azilantu. Nakon ovoga, sudionicima smo se još jednom zahvalili na sudjelovanju.

Na saznanja i detalje iz ove rasprave ćemo se osvrnuti kasnije tijekom rasprave, a ovdje izložiti najosnovnije zaključke. Pod vidom prvog cilja fokusne grupe dobili smo saznanja kako su sudionici doživjeli manipulacije, upute i koliko su im korištene obmane bile vjerodostojne. Sudionici su vjerovali da se radi o istraživanju povezanosti crta ličnosti i stavova, vjerovali su da zadatak manipulacije salijentnosti smrtnosti i zadaci za distrakciju služe za procjenu ličnosti. Nadalje, vjerovali su da je tekst azilanta napisala stvarna osoba te prihvatili informaciju za manipulaciju norme međugrupne ljutnje kao činjenicu proizašlu iz

ranijeg istraživanja, no razmišljali su o njoj kritički i uzeli u obzir mogućnost pogreške mjerenja. Što se tiče upute da procjene azilanta daju kao građani Hrvatske, pokazalo se da je uputa zamijećena, sudionici se jesu osjećali kao građani Hrvatske prilikom davanja procjena te je svaki sudionik davao procjene u skladu s osobnom definicijom što za njih znači biti građanin Hrvatske, no shvaćanje upute je bilo diferencijalno, a neke interpretacije su dovele do aktivnog otpora deindividuaciji koju im je ova uputa nametala.

Pod vidom drugog cilja fokusne grupe, dobili smo saznanja o tome kako su sudionici doživjeli pojedine zadatke, o čemu su razmišljali, kako su se osjećali i kojim pristupom su zadatke rješavali. Sudionici su zadatak za manipulaciju salijentnosti smrtnosti i zadatke za distrakciju rješavali fokusirano i s interesom. Vjerovali su da ne postoje točni odgovori tako da nisu bili opterećeni nastojanjem ostavljanja dobrog dojma ili „točnošću“ odgovora, a za rješavanje zadataka za distrakciju trebalo im je cca 10 minuta. Sudionici su azilanta vidjeli kao opravdano frustriranu osobu i iskazivali razumijevanje za njegovo nezadovoljstvo građanima Hrvatske. Prilikom davanja procjena azilanta uzimali su u obzir kontekst iz kojeg dolazi, a kao izvore njegovog nezadovoljstva građanima Hrvatske naveli su kulturalne razlike u svjetonazoru. Naposljetku, iako su informacije koje su služile za manipulaciju norme međugrupne ljutnje prihvatili kao činjenicu, na kontrolno pitanje svi sudionici su davali procjene za koje su smatrali da su točnije vodeći se pritom osobnim mišljenjem.

## **Rezultati**

Prije nego izložimo osnovne rezultate, provjerit ćemo pomoću odgovora sudionika na gore navedeno kontrolno pitanje je li manipulacija norme međugrupne ljutnje bila uspješna. Podsjećamo, kontrolno pitanje („Procijenite koliki postotak građana Hrvatske bi generalno osjećao ljutnju prema azilantu koji je napisao gornji tekst.“) je bilo otvorenog tipa gdje su sudionici trebali dati svoju procjenu koliki postotak građana Hrvatske bi iskazalo ljutnju prema azilantu koji je napisao tekst u kojem derogira građane Hrvatske koji je korišten ranije u istraživanju. Ovo pitanje služilo nam je provjeri manipulacije norme međugrupne ljutnje jer su sudionici izloženi manipulaciji trebali dati više procjene. Manipulacija normom međugrupne ljutnje se, stoga, može proglasiti uspješnom jer t-test između skupine izložene manipulaciji međugrupne ljutnje i skupine bez manipulacije međugrupnih emocija iznosi  $t(332) = 1.96$ ;  $p = .05$  i pokazuje da su sudionici u prvoj skupini imali više procjene vezane

za postotak građana Hrvatske koji bi osjećali ljutnju prema azilantu. Razlika u praktičnom smislu nije velika, doduše, i obje skupine navode relativnu većinu ( $M_1 = 72.94\%$ ,  $M_2 = 69.55\%$ ), ali na ovo ćemo se još osvrnuti tokom rasprave.

Kako bismo provjerili utjecaj salijentnosti smrtnosti i postavljene norme međugrupne ljutnje na izražavanje međugrupne ljutnje prema azilantu proveli smo dvosmjernu analizu varijance. Broj sudionika po skupinama bio je podjednak ( $N_1 = 87$ ,  $N_2 = 82$ ,  $N_3 = 82$ ,  $N_4 = 83$ ). Svjesni smo, ipak, kršenja pretpostavke o normalitetu distribucije, no uzevši u obzir dokazanu robustnost analize varijance za pitanje distribucije (Glass, Peckham i Sanders, 1972) i nepostojanje bolje opcije provjere interakcije, odlučili smo se za ovaj postupak.

*Tablica 1*

F-omjeri, stupnjevi slobode, značajnost i veličina učinka za glavne efekte i interakciju provedene dvosmjerne ANOVA-e za zavisnu varijablu samoiskaz međugrupne ljutnje ( $N = 334$ )

	<i>F</i>	<i>df</i> <sub>1</sub>	<i>df</i> <sub>2</sub>	<i>p</i>	$\eta_p^2$
Salijentnost smrtnosti	3.19	1	330	.08*	.01
Norma međugrupne ljutnje	0.63	1	330	.43	.00
Interakcija	0.06	1	330	.80	.00

\* $p < .10$

U Tablici 1 su prikazani rezultati provedene analize varijance te je vidljivo da je samo glavni efekt salijentnosti smrtnosti marginalno značajan u smjeru da su ispitanici u skupini u kojoj je smrtnost bila salijentna iskazivali više ljutnje prema azilantu ( $M = 3.34$ ;  $SD = 1.63$ ) u odnosu na ispitanike u grupni u kojoj nije bila manipulirana salijentnost smrtnosti ( $M = 3.01$ ;  $SD = 1.77$ ). Time smo uvjetno potvrdili prvu hipotezu.

Međutim, hipoteza o utjecaju norme međugrupne ljutnje na iskaz ljutnje prema azilantu nije potvrđena. Pokazalo se da nema razlika u iskazu ljutnje prema azilantu kod sudionika u skupini u kojoj je norma međugrupne ljutnje manipulirana ( $M = 3.10$ ;  $SD = 0.13$ ) i u skupini u kojoj norma međugrupne ljutnje nije manipulirana ( $M = 3.25$ ;  $SD = 0.13$ ).

Također, interakcija salijentnosti smrtnosti i norme međugrupne ljutnje ispala je neznačajna. Pokazalo se da nema razlike u iskazu ljutnje prema azilantu kod sudionika u skupini u kojoj je manipulirana i salijentnost smrtnosti i norma međugrupne ljutnje ( $M = 3.25$ ;  $SD = 0.18$ ), u skupini u kojoj je manipulirana samo salijentnost smrtnosti ( $M = 3.44$ ;  $SD = 0.19$ ), u skupini u kojoj je manipulirana samo norma međugrupne ljutnje ( $M = 2.96$ ;  $SD =$

0.19) i u skupini u kojoj nije manipulirana niti salijentnost smrtnosti niti norma međugrupne ljutnje ( $M = 3.06$ ;  $SD = 0.19$ ).

U okviru drugog problema provjeravali smo utjecaj salijentnosti smrtnosti i postavljene norme međugrupne ljutnje na iskaz općeg stava sudionika prema azilantu. Kako bismo provjerili jesu li salijentnost smrtnosti, norma međugrupne ljutnje i njihova interakcija doprinijeli negativnijem stavu prema azilantu, kako smo predvidjeli, proveli smo dvosmjernu analizu varijance. Broj sudionika u svakoj skupini ponovno je bio podjednak ( $N_1 = 87$ ,  $N_2 = 82$ ,  $N_3 = 82$ ,  $N_4 = 83$ )

Tablica 2

F-omjeri, stupnjevi slobode, značajnost i veličina učinka za glavne efekte i interakciju provedene dvosmjerne ANOVA-e za zavisnu varijablu opći stav prema azilantu ( $N = 334$ )

	<i>F</i>	<i>df</i> <sub>1</sub>	<i>df</i> <sub>2</sub>	<i>p</i>	$\eta_p^2$
Salijentnost smrtnosti	0.39	1	330	.53	.00
Norma međugrupne ljutnje	1.80	1	330	.19	.00
Interakcija	0.46	1	330	.50	.00

U Tablici 2 prikazani su rezultati provedene analize varijance iz koje je vidljivo da niti salijentnost smrtnosti niti norma međugrupne ljutnje niti njihova interakcija nisu imali utjecaj na iskazani stav prema azilantu.

Hipoteza da će salijentnost smrtnosti dovesti do negativnijeg stava prema azilantu odbacuje se jer se pokazalo da nema razlike u iskazanom stavu prema azilantu između skupine u kojoj je manipulirana salijentnost smrtnosti ( $M = 4.10$ ;  $SD = 0.09$ ) i skupine u kojoj nije manipulirana salijentnost smrtnosti ( $M = 4.02$ ;  $SD = 0.09$ ).

Hipoteza da će manipulacija norme međugrupne ljutnje dovesti do negativnijeg stava prema azilantu također se odbacuje jer se pokazalo da nema razlike u iskazanom stavu prema azilantu između skupine u kojoj je manipulirana norma međugrupne ljutnje ( $M = 3.97$ ;  $SD = 0.09$ ) i skupine u kojoj nije manipulirana norma međugrupne ljutnje ( $M = 4.14$ ;  $SD = 0.09$ ).

Također, interakcija salijentnosti smrtnosti i norme međugrupne ljutnje ispala je neznačajna. Pokazalo se da nema razlike u iskazu stava prema azilantu kod sudionika u skupini u kojoj je manipulirana i salijentnost smrtnosti i norma međugrupne ljutnje ( $M = 3.97$ ;  $SD = 0.13$ ), u skupini u kojoj je manipulirana samo salijentnost smrtnosti ( $M = 4.23$ ;  $SD =$

0.13), u skupini u kojoj je manipulirana samo norma međugrupne ljutnje ( $M = 3.98$ ;  $SD = 0.13$ ) i u skupini u kojoj nije manipulirana niti salijentnost smrtnosti niti norma međugrupne ljutnje ( $M = 4.06$ ;  $SD = 0.13$ ).

U sklopu drugog problema trosmjernom analizom varijance provjerili smo i utjecaj interakcije salijentnosti smrtnosti, norme međugrupne ljutnje i socijalnog samopoštovanja na iskaz općeg stava prema azilantu. Sudionike smo podijelili u dvije skupine s obzirom na razinu socijalnog samopoštovanja na one s niskim socijalnim samopoštovanjem (rezultat ispod 2.96 na ljestvici socijalnog samopoštovanja) i one s visokim socijalnim samopoštovanjem (rezultat iznad 3.53 na ljestvici socijalnog samopoštovanja). Broj sudionika po skupinama je i dalje bio podjednak za one niskog ( $N_1 = 27$ ,  $N_2 = 22$ ,  $N_3 = 28$ ,  $N_4 = 23$ ) i visokog socijalnog samopoštovanja ( $N_1 = 26$ ,  $N_2 = 27$ ,  $N_3 = 25$ ,  $N_4 = 31$ )

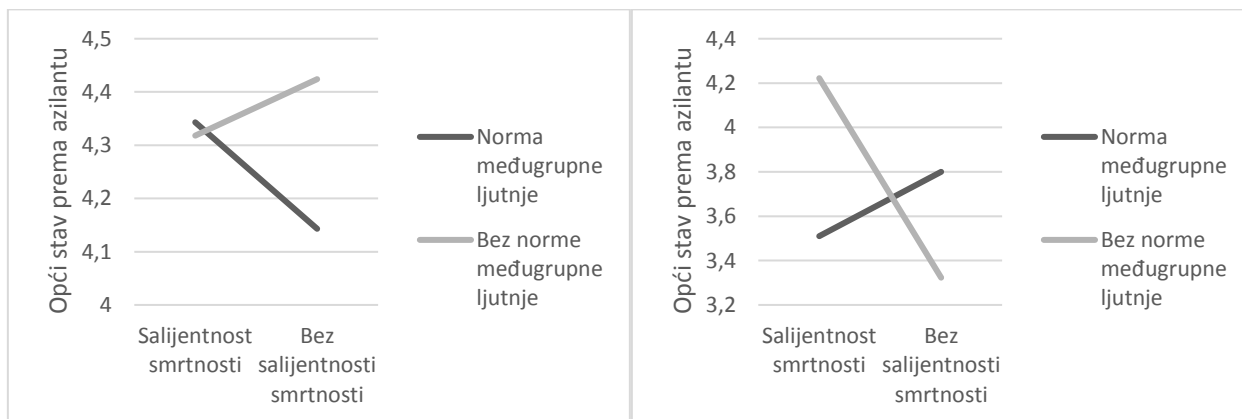
Trosmjerna interakcija salijentnosti smrtnosti, norme međugrupne ljutnje i socijalnog samopoštovanja, ilustrirana na Slici 1a. i 1b. bila je značajna ( $F(1,201) = 5.68$ ;  $p = .02$ ;  $\eta_p^2 = .03$ ). U skupinama sudionika niskog socijalnog samopoštovanja (Slika 1a.) kad je smrtnost bila salijentna rezultati iskaza općeg stava prema azilantu su konvergirali prema sličnim, pozitivnijim iskazima stava prema azilantu i kad je norma međugrupne ljutnje bila postavljena ( $M = 4.34$ ;  $SD = 0.22$ ) i kad norma međugrupne ljutnje nije bila postavljena ( $M = 4.32$ ;  $SD = 0.24$ ). Kad salijentnosti smrtnosti nije bila manipulirana došlo je do većih razlika u stavu prema azilantu između skupine u kojoj je norma međugrupne ljutnje bila postavljena ( $M = 4.14$ ;  $SD = 0.21$ ) i skupine kad norma međugrupne ljutnje nije bila postavljena ( $M = 4.42$ ;  $SD = 0.24$ ) u smjeru da je u prvoj skupini stav prema azilantu bio negativniji.

S druge strane, kod sudionika visokog socijalnog samopoštovanja (Slika 1b.) najnegativniji iskazi općeg stava prema azilantu bili su u skupini u kojoj je manipulirana i salijentnost smrtnosti i norma međugrupne ljutnje ( $M = 3.51$ ;  $SD = 0.22$ ) i u skupini kad nije manipulirana niti salijentnost smrtnosti niti norma međugrupne ljutnje ( $M = 3.32$ ;  $SD = 0.20$ ). Blaže negativni stav sudionici su iskazali u skupini kad je samo norma međugrupne ljutnje bila manipulirana ( $M = 3.80$ ;  $SD = 0.23$ ), a najpozitivniji stav prema azilantu iskazan je u skupini kad je samo salijentnost smrtnosti bila manipulirana ( $M = 4.22$ ;  $SD = 0.22$ ).

Post-hoc provjera jednostavnih glavnih efekata polučila je značajne razlike samo u skupini sudionika visokog socijalnog samopoštovanja; salijentnost smrtnosti je u situaciji kad

norma međugrupne ljutnje nije bila postavljena dovela do značajno pozitivnijih stavova prema azilantu ( $F(1,201) = 9.17; p = .003; \eta_p^2 = .04$ ), a kombinacija salijentnosti smrtnosti i norme međugrupne ljutnje dovela je do značajno negativnijeg stava prema azilantu nego kad norma nije bila postavljena, a smrtnost jest bila salijentna ( $F(1,201) = 5.28; p = .02; \eta_p^2 = .03$ ).

Možemo zaključiti da je hipoteza da će manipulacija salijentnosti smrtnosti i norme međugrupne ljutnje imati veći utjecaj na stav prema azilantu u skupini sudionika s visokim socijalnim samopoštovanjem djelomično potvrđena. Reakcije sudionika niskog socijalnog samopoštovanja u skladu su s predviđenim; njihov stav prema azilantu bio je pozitivan bez obzira na to jesmo li manipulirali salijentnost smrtnosti i normu međugrupne ljutnje ili ne. Kod sudionika s visokim socijalnim samopoštovanjem salijentnost smrtnosti, norma međugrupne ljutnje i njihova interakcija imali su veći utjecaj na stav prema azilantu, no ne u predviđenom ordinalnom obrascu da salijentnost smrtnosti pojačava efekte norme međugrupne ljutnje i obrnuto već disordinalnom obrascu da je i u skupini u kojoj nije manipulirana niti salijentnost smrtnosti niti norma međugrupne ljutnje, i u kojoj smo očekivali najpozitivniji stav sudionika prema azilantu, stav sudionika prema azilantu podjednako negativan kao i u grupi u kojoj su manipulirani i salijentnost smrtnosti i norma međugrupne ljutnje.



Slika 1. Grafički prikaz utjecaja interakcije salijentnosti smrtnosti i norme međugrupne ljutnje na opći stav prema azilantu u skupini sudionika s a) niskim socijalnim samopoštovanjem (N = 100) i b) visokim socijalnim samopoštovanjem (N = 109)



## **Rasprava**

### *Komentar rezultata*

Cilj istraživanja bilo je provjeriti hoće li manipulacija salijentnosti smrtnosti, norme međugrupne ljutnje i njihova interakcija dovesti do iskaza veće međugrupne ljutnje i negativnijeg stava prema pripadniku vanjske grupe (azilantu) koji derogira kulturu i vlastitu grupu sudionika (građana Hrvatske) te hoće li kod sudionika s visokim socijalnim samopoštovanjem ovi efekti biti izraženiji. Prvo smo testirali hoće li manipulacija salijentnosti smrtnosti i norme međugrupne ljutnje te njihova interakcija dovesti do većeg doživljaja međugrupne ljutnje prema azilantu. Pokazali smo da su sudionici iskazivali veću ljutnju u situaciji kada im je smrtnost bila salijentna. Međutim razlika u iskazanoj ljutnji prema azilantu između skupina kad je salijentnost smrtnosti manipulirana i kad salijentnost smrtnosti nije manipulirana vrlo je mala. Iskazana ljutnja prema azilantu u obje je grupe na nižim vrijednostima ljestvice što pokazuju da je salijentnost smrtnosti zapravo dovela do neutralnijeg, a ne negativnijeg stava. Manipulacija norme međugrupne ljutnje, međutim, nije imala značajni utjecaj na iskaz ljutnje prema azilantu kao niti interakcija norme međugrupne ljutnje i salijentnosti smrtnosti. Potencijalna objašnjenja zašto postavljena norma međugrupne ljutnje i njezina interakcija sa salijentnosti smrtnosti nije dovela do veće ljutnje prema azilantu vežu se primarno uz specifičnosti uzorka i korištene manipulacije. Putem fokusne grupe sa sudionicima došli smo do odgovora da jesu zapazili uputu da razmišljaju o sebi kao o građaninu Hrvatske te da su razmišljali o njoj dok su odgovarali na pitanja, međutim, neki od njih a) nisu razumjeli što uputa znači, b) smatraju sebe istovremeno građanima Hrvatske i pojedincima te ne mogu razlučiti ta dva identiteta, c) razumjeli su uputu kao uputu za konformiranje i/ili iznošenjem stereotipnih stavova koji nisu nužno njihovi. Sudionici fokusne grupe su također naveli da su informacije koje su dobili ranije (80% građana Hrvatske iskazuje ljutnju ili da nema generalnog slaganja) zamijetili i uzeli u obzir. Informacije su im se činile legitimnima te su povjerovali da su istinite, međutim, pristupili su im kritički te usprkos prihvaćanju istinitosti tvrdnje daljnje procjene davali su u skladu sa „svojim“ stavovima. Ovi razlozi i pretpostavke su mogli dovesti do zanemarivanja upute da procjene daju kao građani Hrvatske ili uputa i tekst „azilanta“ koji joj je prethodio nisu dovoljno snažno izazvali aktivaciju socijalnog identiteta građana Hrvatske. Umjesto toga, sudionici su

procjenjivali svoje osobne emocije na razini pojedinca ili emocije koje više odgovaraju njihovoj slici građanina Hrvatske. Nadalje, gore navedeni kvalitativni podaci dobiveni u fokusnoj grupi ukazuju na veliku tendenciju sudionika ka izbjegavanju samostereotipiziranja zbog čega je moglo doći i do CORF-ing efekta (Cialdini i sur., 1976). Također, sudeći po saznanjima iz fokusne grupe, sudionici se jesu naljutili na „azilanta“ koji je napisao tekst, ali su istovremeno razmišljali o širem kontekstu, potencijalnim uzrocima njegovog nezadovoljstva i njegovoj teškoj situaciji te su osjećali razumijevanje za njegovu situaciju što je dovelo do ublažavanja njihove ljutnje. Moguće je da je onda i utjecaj salijentnosti smrtnosti više uvjetovan drugim stavovima o ovoj specifičnoj i ugroženoj grupi nego što je uvjetovan pukom pripadnošću grupi koja biva napadnuta što je moglo dovesti do neutralnijih radije nego ekstremnijih iskaza ljutnje pod utjecajem salijentnosti smrtnosti.

Ranije smo naveli razloge zašto smo odlučili baš međugrupnu emociju ljutnje manipulirati u ovom istraživanju, no nismo isključili mogućnost utjecaja drugih emocija. Strah, primjerice, ima dokazanu ulogu u međugrupnim sukobima i sukobima vrijednosti; Župarić-Iljić i Gregurović (2013) primjerice percepciju prijetnje vide kao glavni izvor predrasuda prema azilantima i imigrantima u Hrvatskoj, a Skitka, Bauman, Aramovich i Morgan (2006) su pokazali da međugrupni strah, a ne ljutnja dovodi do spremnosti na netolerantne akcije prema imigrantima poput podržavanja deportacije i ograničavanja građanskih sloboda. K tome, moguće je da je tekst azilanta korišten u ovom istraživanju bio pogodniji za izazivanje straha nego ljutnje jer teška životna situacija azilanta je razumljiva i taj kontekst je utjecao na ublažavanje ljutnje kod sudionika fokusne grupe, ali to ne znači da bi strah slijedio isti obrazac (Dumont, Yzerbyt, Wigboldus i Gordijn, 2003). Moralno gađenje izazvano sukobom vrijednosti bi također moglo biti dobar kandidat za buduća istraživanja pogotovo s obzirom na svoju etabliranu povezanost sa salijentnosti smrtnosti (Goldenberg i sur., 2001; Kelley, Crowell, Tang, Harmon-Jones i Schmeichel, 2015), a ne smijemo zaboraviti i mogućnost doživljavanja emocija usmjerenih prema vlastitoj grupi poput srama, krivnje, tuge i čak ljutnje okrenute prema vlastitoj grupi kao što je jedan sudionik bio slobodan nadopisati na naš obrazac za procjene (Thomas i sur., 2009; Smith i sur., 2007). Ipak, u ovom istraživanju samoiskazi emocija sudionika su bili poprilično stoički te svih šest emocija imaju podjednaku distribuciju odgovora grupiranih oko nižih i neutralnih vrijednosti, a faktorska

analiza provedena na ovim česticama nije razlučila višefaktorsko već jednofaktorsko rješenje. Moguće je zaključiti da su iz nekog razloga sudionici bili nevoljni iznositi svoje osjećaje prema azilantu bilo da im ova socijalna tema nije bliska i nemaju jasno formirano mišljenje, da je ovo pitanje više političko nego socijalno ili da ne smatraju ovu problematiku toliko relevantnom za sebe da bi razvili osjećaje prema azilantima.

Idući korak bio je testiranje hoće li manipulacija salijentnosti smrtnosti, norme međugrupne ljutnje i njihova interakcija dovesti do negativnijeg stava prema azilantu. Ustvrdili smo da ni salijentnost smrtnosti, ni norma međugrupne ljutnje ni njihova interakcija nisu značajno utjecale na iskaz stava prema azilantu. Međutim, potaknuti ranijim istraživanjima po okriljem teorije upravljanja strahom koja su se bavila ulogom samopoštovanja u upravljanju strahom, formirali smo hipotezu da će socijalno samopoštovanje u interakciji sa salijentnosti smrtnosti i normom međugrupne ljutnje u smjeru da će salijentnost smrtnosti i norma međugrupne ljutnje u skupini s visokim socijalnim samopoštovanjem dovesti do negativnijih stavova prema azilantu. Iako je generalno evidentno da samopoštovanje ima veliku i značajnu ulogu u upravljanju strahom od smrti, nije u potpunosti jasno koja to uloga jest (Burke i sur., 2010). Naime, budući da je početna hipoteza teorije upravljanja strahom o samopoštovanju kao ublaživaču anksioznosti dokazana, početni zaključak je bio da će oni višeg samopoštovanja biti otporniji na djelovanje salijentnosti smrtnosti te da će se efekti obrane svjetonazora ispoljavati više ili isključivo kod sudionika s niskim samopoštovanjem, a neka ranija istraživanja su to i potvrdila (Harmon-Jones i sur., 1997). Međutim, kasnija istraživanja su bacila sjenu na ovu koncepciju jer su efekti salijentnosti smrtnosti predviđeni u ovim istraživanjima bili izraženiji kod sudionika s visokim samopoštovanjem (Hirschberger, Florian i Mikulincer, 2002; Landau i Greenberg, 2006; Taubman-Ben-Ari i Findler, 2006; Baldwin i Wesley, 1996). U ovom istraživanju, mi smo koristili ljestvicu *socijalnog* samopoštovanja, a ne osobnog, jer smo se u osnovi bavili međugrupnim odnosima (Jelić, 2009).

Kako bismo olakšali interpretaciju trosmjerne interakcije salijentnosti smrtnosti, norme međugrupne ljutnje i socijalnog samopoštovanja, prvo ćemo nastojati objasniti rezultate kad je smrtnosti bila salijentna, a potom kad nije. U skupini s niskim socijalnim samopoštovanjem salijentnost smrtnosti je djelovala tako da su oni izloženi manipulaciji norme međugrupne

ljutnje i oni neizloženi davali podjednake, pozitivne procjene azilanta. U skupini s visokim socijalnim samopoštovanjem djelovanje salijentnosti smrtnosti je djelovalo tako da su oni izloženi normi međugrupne ljutnje iskazivali negativniji stav, a oni u situaciji bez postavljene norme pozitivniji. Drugim riječima, salijentnost smrtnosti u kombinaciji s normom međugrupne ljutnje je kod pojedinaca s visokim socijalnim samopoštovanjem dovela do veće obrane svjetonazora derogiranjem azilanta koji taj svjetonazor napada, a kod onih s niskim socijalnim samopoštovanjem do pozitivnijih i manje polariziranih stavova. Ranije navedeno istraživanje Baldwina i Wesleyja (1996) pokazalo je slične rezultate, a ovi istraživači kao objašnjenje navode da su sudionici s visokim samopoštovanjem prešli s održavanja na aktivnu obranu svog samopoštovanja te naveli ranija istraživanja koja pokazuju da su oni s visokim samopoštovanjem osobito vješti u pokretanju različitih obrana što im upravo i omogućuje održavanje psihičke ravnoteže. Uz to, manipulacija norme međugrupne ljutnje dovela je do veće ljutnje prema azilantu, što smo i očekivali, a kad norma međugrupne ljutnje nije bila postavljena stavovi sudionika s visokim socijalnim samopoštovanjem prema azilantu su bili pozitivniji tako da su oni pod utjecajem salijentnosti smrtnosti dosljedno pratili norme za koje im je eksplicitno rečeno da pripadaju njihovoj socijalnoj grupi.

Neobično je, ipak, što su sudionici s visokim socijalnim samopoštovanjem u potpuno neutralnoj situaciji (bez manipulacije norme i bez salijentnosti smrtnosti) iskazivali podjednake ili čak negativnije stavove kao i sudionici kojima je smrtnost bila salijentna i koji su bili izloženi normi međugrupne ljutnje. U objašnjenju ovih rezultata mogu nam pomoći i odgovori sudionika na kontrolno pitanje na kojem su sudionici trebali dati procjenu koliki postotak građana Hrvatske bi iskazivao ljutnju prema azilantu. Kontrolno pitanje nam je neplanirano dalo uvid da su bez obzira na (ne)eksplicitno postavljenu normu međugrupne ljutnje sudionici vjerovali da će većina građana Hrvatske reagirati ljutito na azilanta. Ovaj podatak bi objasnio neočekivane nalaze da je stav prema azilantu najnegativniji u skupini bez salijentnosti smrtnosti i bez manipulacije norme međugrupne ljutnje jer ukazuje na to da su bez obzira na našu manipulaciju norme međugrupne ljutnje sudionici bili „svjesni“ ove lažne norme da se većina građana Hrvatske ljuti na azilanta i jačali su svoje već visoko socijalno samopoštovanja slijeđenjem iste norme. Kod onih s niskim socijalnim samopoštovanjem dogodio se suprotni efekt gdje su se nastojali što više odmaknuti od takve prototipične i

stereotipne slike građana Hrvatske koju je norma međugrupne ljutnje propisivala te iskazivali manju ljutnju. Nadalje, ako u potpuno neutralnoj situaciji, koja bi trebala reflektirati bazično stanje, prevladava negativan stav prema azilantu, potrebno je osvrnuti se na utjecaj salijentnosti smrtnosti u skupini u kojoj *nije* bila postavljena norma međugrupne ljutnje. Kad je samo smrtnost bila salijentna, a norma međugrupne ljutnje nije bila manipulirana, salijentnost smrtnosti je kod sudionika s visokim socijalnim samopoštovanjem dovela do (naj)pozitivnijeg stava prema azilantu, a kad je samo norma međugrupne ljutnje bila postavljena, a smrtnost nije bila salijentna, stav prema azilantu bio je tek blago negativan. Ove rezultate možemo objasniti osvrtnjem na razliku preskriptivnih i deskriptivnih normi. Norma koju smo postavljali u ovom istraživanju deskriptivnog je tipa i opisuje socijalno neprikladno ponašanje koje se kosi s kulturalnim vrijednostima poput tolerancije, dobrohotnosti i razumijevanja koje zagovara većina kultura i koje potom čine preskriptivne norme (Cialdini i sur., 1991). U skladu s prijašnjim istraživanjima (Gelfand i Harrington, 2015) moguće je da je u neutralnoj situaciji, bez *eksplicitne* deskriptivne norme („*ne* postoji generalno slaganja građana Hrvatske oko doživljenih osjećaja i emocija prema autoru teksta“) i bez pritiska za pridržavanjem deskriptivnoj normi zbog velike anonimnosti u istraživanju salijentnost smrtnosti dovela do većeg praćenja internaliziranih, širih kulturalnih vrijednosti kao što su razumijevanje i tolerancija koje su nam kao svoje prvotne reakcije naveli i sudionici u fokusnoj grupi. Ovo ne bi bio prvi nalaz da salijentnost smrtnosti djeluje na način da povećava vjerojatnost tolerantnih i dobrohotnih reakcija na pripadnika vanjske grupe (Greenberg i sur., 1992; Jonas i sur., 2008; Gailliot i sur., 2008). U situaciji kad smrtnost nije bila salijentna, ali je norma međugrupne ljutnje bila postavljena došlo je do protivljenja normi u smjeru da su stavovi prema azilantu bili blaže negativni nego kad norma međugrupne ljutnje nije bila postavljena. Jonas i Fritsche (2012) koji su se također bavili upravljanjem strahom i deskriptivnim normama imali su sličnu situaciju u kojoj su reakcije sudionika bile suprotnog smjera od manipulirane norme te naveli dva moguća objašnjenja. Prvo je činjenica da su deskriptivne norme manje robusne glede utjecaja na ponašanja i stavove od preskriptivnih te i u njihovom i u našem istraživanju norme su tek predstavljene, a ne držane u svjesnoj pažnji sudionika (Reno i sur., 1993; prema Jonas i Fritsche, 2012). Drugo objašnjenje se nadovezuje na teoriju optimalne različitosti (eng. optimal distinctiveness theory; Brewer, 1991; prema

Jonas i Fritsche, 2012) koja nalaže da će ljudi težiti ravnoteži asimilacije i distinkcije te socijalni identitet koji to omogućuje biva naj snažniji. Stoga, sudionicima kojima je eksplicitno rečeno da se većina građana Hrvatske ljuti na azilanta je možda postavljena presnažna norma koja bi od njih zahtijevala nivo konformizma koji bi narušavao ovu ravnotežu, slično kao što je bio problem prilikom procjene emocija, ili jednostavno sama eksplicitno izrečena deskriptivna norma nije dovoljna da se stav sudionika polarizira.

Ono što bi bilo interesantno provjeriti i što bi bilo važno uključiti u eventualnu replikaciju istraživanja su i specifični razlozi iz kojih je tekst azilanta izazvao ljutnju kod sudionika odnosno doveo do negativnijeg stava prema azilantu. Budući da salijentnost smrtnosti djeluje tako da motivira ljude za obranom svog kulturalnog svjetonazora mogli bismo pretpostaviti da su sudionici koji su iskazivali negativnije stavove u toj situaciji to činili jer je azilant uvrijedio njihov svjetonazor kao građane Hrvatske, što smo i provjeravali. Međutim, moguće je isto tako da su oni koji su iskazivali negativne stavove, a nije im bila salijentna smrtnost to činili iz drugih, osobnijih razloga, kao što su predložili sudionici fokusne grupe, poput netoleriranja fundamentalizma i ekstremizma bilo koje vrste, religijskog vrijeđanja i slično, a kad je samo postavljena norma da se građani Hrvatske osjećaju uvrijeđeno jer se vrijeđa građane Hrvatske, sudionici su mogli osjetiti potrebu ublažiti svoje stavove što je moglo rezultirati aktivnom suprotstavljanju postavljenoj normi.

Interpretacije rezultata u skupini sudionika s visokim socijalnim samopoštovanjem, ipak, možda nisu toliko primjenjive na sudionike s niskim socijalnim samopoštovanjem jer osim drugačijeg nivoa apstrakcije, ovaj koncept može se shvatiti i kao jedna faceta općeg samopoštovanja, odnosno kao izvor osobnog samopoštovanja s temeljem u pripadnosti određenoj socijalnoj grupi (Jelić, 2009). Stoga, neutralni ili pozitivni stavovi prema azilantu sudionika s niskim socijalnim samopoštovanjem su možda jednostavno odraz nevažnosti ove tematike za njih kao građane Hrvatske jer njihov svjetonazor i socijalno samopoštovanje nisu zapravo bili ugroženi. Sudionici fokusne grupe su na generalnoj razini naveli da je manipulirani socijalni identitet, građani Hrvatske, možda bio preširok te da je čak i onima s visokim socijalnim samopoštovanjem bilo teško identificirati se sa *svim* građanima Hrvatske. Moguće je da bi uži socijalni identitet, poput regionalnog ili čak studentskog, doveo do većeg slijeđenja postavljenih normi i veće obrane svjetonazora pogotovo ako je kod sudionika s

niskim socijalnim samopoštovanjem salijentnost smrtnosti izazvala priklanjanje normama drugog socijalnog identiteta koji je važniji za njihovu sliku o sebi (Giannakakis i Fritsche, 2011) trudeći se pritom u svim situacijama odmaknuti od stavova za koje su vjerovali da bi ih imali stereotipni građani Hrvatske što također ne bi bilo iznenađujuće s obzirom na ranije spomenute nalaze Castana i Dechesnea (2005) da salijentnost smrtnosti može dovesti do odvajanja od negativnog socijalnog identiteta.

#### *Metodološke prednosti i nedostaci*

Najveća ograničenja istraživanja vezana su za specifičnosti uzorka. Osim što prigodni uzorak studenata uvelike ograničava mogućnost generalizacije nalaza na cjelokupnu populaciju, provođenje ovakvog istraživanja ne bi trebalo umanjiti šanse za dobivanjem značajnih rezultata, štoviše kad je riječ o upravljanju strahom studenti i mladi ljudi, od kojih se sastojao uzorak u većini istraživanja, su pokazali čak snažnije reakcije (Burke i sur., 2010). Međutim, Burke i sur. (2010) navode kao problem što određeni fakulteti i smjerovi privlače određene grupe ljudi, a Župarić-Iljić i Gregurović (2013) jesu pokazali da u Hrvatskoj studenti tehničkih smjerova i prirodnih znanosti više imigrante doživljavaju kao prijatnju. U našem istraživanju je gotovo polovica sudionika bilo društvenog, psihološkog usmjerenja, a oni su regrutirali svoje prijatelje i poznanike za koje je vjerojatnije da će dijeliti njihove stavove. Ako k tome dodamo nalaze Matić (2017, 2018) da mladi u Hrvatskoj imaju pretežno ambivalentan stav prema imigrantima i azilantima te naše vlastite nalaze da velika većina naših sudionika (81.4%) nije sigurna ili ne smatra identifikaciju s građanima Hrvatske važnom za svoj pojam o sebi, mogli bismo zaključiti da vlastita (građani Hrvatske) i vanjska (azilanti) grupa korištena u ovom istraživanju možda nije bila najpogodnija za ovaj uzorak jer postoji rizik da su dobiveni rezultati odraz osobnih vrijednosti i stavova radije nego kolektivnih usprkos visokom socijalnom samopoštovanju velikog broja sudionika, a isto tako neneutralni stavovi ovdje izneseni prema azilantima su više iznimka nego pravilo. Ovo korištenje manje relevantne vlastite i vanjske grupe je vrlo vjerojatno povezan s pretežno neutralnim stavovima, neutralnim emocija i aktivnom odbijanju iznošenja istih s pozicije građana Hrvatske umjesto pojedinca koje su sudionici ovog istraživanja pokazali.

Nadalje, grupna provedba istraživanja mogla je omogućiti sudionicima gubljenje u anonimnosti koje generalno dovodi do manjeg slijeđenja društvenih, pogotovo deskriptivnih,

normi (Gelfand i Harrington, 2015). Da je istraživanje provedeno individualno ili u manjim skupinama možda bi sudionici osjećali veći pritisak za slijeđenjem postavljene norme, a socijalno poželjno odgovaranje koje bi se time uzrokovalo nam u tom slučaju ne bi bio rizik već prednost.

Poseban problem u istraživanju je izazvala uputa sudionicima da odgovaraju „kao građani Hrvatske“. Ova uputa nije funkcionirala kao u dosadašnjim istraživanjima kao što je ranije navedeno, a o razlozima toga možemo samo nagađati; diferencijalna slika građana Hrvatske, opća politička, moralna i filozofska podijeljenost građana Hrvatske koja vlada u našem javnom prostoru i slično. Kao potencijalno unapređenje ovoga, Seger, Smith i Mackie (2008) pokazali su da se socijalni identitet može izazvati suptilnijim, implicitnim tehnikama. Možda bi u našem slučaju sam tekst azilanta bio dovoljan za aktivaciju ovog identiteta, pa bi na uputu da navedu svoje *osobne* emocije sudionici davali procjene na grupnoj razini apstrakcije i time bi se izbjegla naizgled izazvana reaktivnost eksplicitnom manipulacijom identiteta. No, budući da su manipulacije istih autora veoma ovisile o identifikaciji i imale barem jednaku snagu i valjanost kao i eksplicitne manipulacije korištene ovdje, ovdje smo se odlučili za ovaj konzervativniji pristup. Sličan problem za naše istraživanje, iako olakotna okolnost za svakodnevni život, izazvala je sklonost sudionika (fokusne grupe) za razumijevanjem teške životne situacije azilanta koje je zasigurno dovelo do nižih procjena ljutnje i neutralnijih stavova. Ljutnja je općenito smatrana negativnom i socijalno nepoželjnom emocijom, a ovo u kombinaciji s deskriptivom normom možda nije stvorilo dovoljno snažnu motivaciju kod sudionika za praćenjem te norme. Možda bi rezultati bili drugačiji, pogotovo na ovom uzorku, da smo umjesto ljutnje manipulirali normu emocije više povezanu s normama razumijevanja i tolerancije. Naposljetku, rano je pokazano da racionalni pristup zadatku za manipulaciju salijentnosti smrtnosti i evaluacijama koje slijede umanjuje ili neutralizira tipični utjecaj iste salijentnosti (Simon i sur., 1997). Iako smo uputom da tražimo prve reakcije sudionika nastojali utjecati na ovo, sudionici fokusne grupe su iskazali znakove racionalnog, logičkog pristupa zadacima radije nego iskustvenog. Ako je ovo bio slučaj s većinom sudionika, moguće da je ovo važni uzrok neočekivanih rezultata.

Od metodološki dobrih strana treba posebno izdvojiti da su sudionici povjerovali u opću masku istraživanja, različiti zadaci su održali, a ne oslabili tu masku, vjerovali su da zadatak



manipulacije salijentnosti smrtnosti i zadaci za distrakciju služe za provjeru ličnosti te rješavali oba pažljivo i s interesom. Iako dosad nije postojalo istraživanje koje je uspoređivalo utjecaj vrste i duljine zadataka za distrakciju na izmjerene efekte manipulacije salijentnosti smrtnosti, Burke i sur. (2010) su u svojoj meta analizi došli do zaključka da su u istraživanjima s više zadataka i dužom odgodom, od oko 7 do 20 minuta, dobiveni značajno veći efekti manipulacije salijentnosti smrtnosti. Naša distrakcija je trajala cca 10 minuta, kao što je bilo i planirano, okupirala je pažnju sudionika te budući da nisu vjerovali da postoje „točni“ odgovori, zadaci za distrakciju nisu mogli utjecati na njihovo samopoštovanje i osjećaj (ne)uspjeha, što bi mogle biti važne varijable u istraživanju upravljanja strahom.

I na kraju, većina ovog istraživanja, od korištenja normi međugrupnih emocija u kombinaciji sa salijentnosti smrtnosti pa do korištenja ljestvice socijalnog samopoštovanja u ovakvim istraživanjima, poprilično je novo i po znanju autora prvo takvo istraživanje. Ne mogavši se u potpunosti osloniti na ranije nalaze, ovo također znači da je rasprava ponudila relativno malo čvrstih saznanja, a više potencijalnih i ponekad kontradiktornih objašnjenja koja bi tek trebalo provjeriti daljnjim istraživanjima.

### **Zaključak**

U ovom je istraživanju salijentnost smrtnosti dovela do viših procjena ljutnje prema pripadniku vanjske grupe koji napada svjetonazor sudionika. Postavljanje norme međugrupne ljutnje, ipak, nije imalo nikakav utjecaj kao ni interakcija ovih varijabli. Nadalje, salijentnost smrtnosti, norma međugrupne ljutnje i njihova interakcija nisu imale značajni utjecaj na stav sudionika prema azilantu. Međutim, kad je smrtnost bila salijentna istovremeno kad i norma međugrupne ljutnje kod sudionika s *visokim* socijalnim samopoštovanjem došlo je do negativnijeg stava prema pripadniku vanjske grupe koji derogira njihovu kulturu, a kad norma međugrupne ljutnje nije bila manipulirana, salijentnost smrtnosti je dovela do iskazivanja pozitivnijih stavova prema pripadniku vanjske grupe. U skupini s *niskim* socijalnim samopoštovanjem stav sudionika prema pripadniku vanjske grupe bio je pozitivan bez obzira na to jesu li salijentnost smrtnosti i norma međugrupne ljutnje bili manipulirani ili ne.

## Literatura

- Arndt, J., Allen, J. J. B. i Greenberg, J. (2001). Traces of terror: Subliminal death primes and facial electromyographic indices of affect. *Motivation and Emotion*, 25, 253-277.
- Arndt, J., Cook, A. i Routledge, C. (2004). The blueprint of terror management: Understanding the cognitive architecture of psychological defense against the awareness of death. U: J. Greenberg, S. L. Koole i T. Pyszczynski (Ur.), *Handbook of experimental existential psychology* (str. 35-53). New York: Guilford Press.
- Arndt, J., Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S. i Simon, L. (1997). Suppression, accessibility of death-related thoughts, and cultural worldview defense: Exploring the psychodynamics of terror management. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 5-18.
- Arndt, J., Routledge, C., Cox, R. i Goldenberg, J. (2005). The worm at the core: A terror management perspective on the roots of psychological dysfunction. *Applied and Preventive Psychology*, 11, 191-213.
- Baldwin, M. W. i Wesley, R. (1996). Effects of existential anxiety and self-esteem on the perception of others. *Basic and Applied Social Psychology*, 10, 75-95.
- Burke, B. L., Martens, A. i Faucher, E. H. (2010). Two decades of terror management theory: a meta-analysis of mortality salience research. *Personality and Social Psychology Review*, 14(2), 155-195.
- Castano, E. i Dechesne, M. (2005). On defeating death: Group reification and social identification as immortality strategies. *European Review of Social Psychology*, 16, 221-255.
- Chaiken, S. i Trope, Y. (1999). *Dual-process theories in social psychology*. New York: Guilford Press.
- Cialdini, R. B., Borden, R. J., Thorne, A., Walker, M. R., Freeman, S. i Sloan, L. R. (1976). Basking in reflected glory: Three (football) field studies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 34, 366-375.
- Cialdini, R. B., Kallgren, C. A. i Reno, R. R. (1991). A focus theory of normative conduct: A theoretical refinement and reevaluation of the role of norms in human behavior. U: M. P. Zanna (Ur.), *Advances in experimental social psychology vol. 24* (str. 201-234). San Diego, CA: Academic Press.
- Cox, C. i Arndt, J. (2006). *Terror management theory*. Preuzeto sa <http://www.tmt.missouri.edu/www/materials.html> (24. veljače 2019.)

- Dumont, M., Yzerbyt, V., Wigboldus, D. i Gordijn, E. H. (2003). Social categorization and fear reactions to the September 11th terrorist attacks. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(12), 1509-1520.
- Gailliot, M.T., Stillman, T. F., Schmeichel, B. J., Maner, J. K. i Plant, E. A. (2008). Mortality salience increases adherence to salient norms and values. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 993-1003.
- Gelfand, M. J. i Harrington, J. R. (2015). The motivational force of descriptive norms. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 46(10), 1273-1278.
- Giannakakis, A. E. i Fritsche, I. (2010). Social identities, group norms, and threat: on the malleability of ingroup bias. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 37(1), 82-93.
- Glass, G. V., Peckham, P. D. i Sanders, J. R. (1972). Consequences of failure to meet assumptions underlying the fixed effects analyses of variance and covariance. *Review of Educational Research*, 42(3), 237-288.
- Goldenberg, J. L., Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S., Kluck, B. i Cornwell, R. (2001). I am not an animal: Mortality salience, disgust, and the denial of human creatureliness. *Journal of Experimental Psychology: General*, 130, 427-435.
- Greenberg, J., Arndt, J., Simon, L., Pyszczynski, T. i Solomon, S. (2000). Proximal and distal defenses in response to reminders of one's mortality: Evidence of a temporal sequence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, 91-99.
- Greenberg, J., Martens, A., Jonas, E., Eisenstadt, D., Pyszczynski, T. i Solomon, S. (2003). Psychological defense in anticipation of anxiety: Eliminating the potential for anxiety eliminates the effect of mortality salience on worldview defense. *Psychological Science*, 14, 516-519.
- Greenberg, J., Pyszczynski, T. i Solomon, S. (1986). The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory. U: R. F. Baumeister (Ur.), *Public self and private self* (str. 189-212). New York: Springer-Verlag.
- Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S., Rosenblatt, A., Veeder, M., Kirkland, S., Lyon, D. (1990). Evidence for terror management II: The effects of mortality salience on reactions to those who threaten or bolster the cultural worldview. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 308-318.
- Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S., Simon, L. i Breus, M. (1994). Role of consciousness and accessibility of death-related thoughts in mortality salience effects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 627-637.

- Greenberg, J., Simon, L., Pyszczynski, T., Solomon, S. i Chatel, D. (1992). Terror management and tolerance: Does mortality salience always intensify negative reactions to others who threaten one's worldview? *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 212-220.
- Greenberg, J., Solomon, S. i Pyszczynski, T. (1997). Terror management theory of self-esteem and social behavior: Empirical assessments and conceptual refinements. U: M. P. Zanna (Ur.), *Advances in experimental social psychology*, vol. 29 (str. 61-139). New York: Academic Press.
- Greenberg, J., Solomon, S., Pyszczynski, T., Rosenblatt, A., Burling, J., Lyon, D., ... i Pinel, E. (1992). Why do people need self-esteem: Converging evidence of an anxiety-buffering function. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 913-922.
- Halloran, M. i Kashima, E. (2004). Social identity and worldview validation: The effects of ingroup identity primes and mortality salience on value endorsement. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 915 - 925.
- Harmon-Jones, E., Greenberg, J., Solomon, S. i Simon, L. (1996). The effects of mortality salience on intergroup bias between minimal groups. *European Journal of Social Psychology*, 25, 781-785.
- Harmon-Jones, E., Simon, L., Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S. i McGregor, H. (1997). Terror management theory and self-esteem: Evidence that increased self-esteem reduces mortality salience effects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 24-36.
- Hayes, J., Schimel, J., Arndt, J. i Faucher, E. H. (2010). A theoretical and empirical review of the death-thought accessibility concept in terror management research. *Psychological Bulletin*, 136, 699-739.
- Hirschberger, G., Florian, V. i Mikulincer, M. (2002). The anxiety buffering function of close relationships: Mortality salience effects on the willingness to compromise mate selection standards. *European Journal of Social Psychology*, 32, 609-645.
- Jelić, M. (2009). Validacija hrvatske verzije skale socijalnog samopoštovanja. *Migracijske i Etničke Teme*, 25(3), 237-262.
- Jonas, E. i Fritsche, I. (2012). Follow the norm! Terror management theory and the influence of descriptive norms. *Social Psychology*, 43(1), 28-32.
- Jonas, E., Martens, A., Niesta Kayser, D., Fritsche, I., Sullivan, D. i Greenberg, J. (2008). Focus theory of normative conduct and terror management theory: The interactive impact of mortality salience and norm salience on social judgment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95, 1239-1251.

- Kashima, E., Halloran, M., Yuki, M. i Kashima, Y. (2004). The effects of personal and collective mortality salience on individualism: Comparing Australians and Japanese with higher and lower self-esteem. *Journal of Experimental Social Psychology*, 40, 384-392.
- Kelley, N. J., Crowell, A. L., Tang, D., Harmon-Jones, E. i Schmeichel, B. J. (2015). Disgust sensitivity predicts defensive responding to mortality salience. *Emotion* 15(5), 590-602.
- Kuppens, T., Yzerbyt, V. Y., Dandache, S., Fischer, A. H. i van der Schalk, J. (2013). Social identity salience shapes group-based emotions through group-based appraisals. *Cognition & Emotion*, 27(8), 1359-1377.
- Lambert, A. J., Eadeh, F. R., Peak, S. A., Scherer, L. D., Schott, J. P. i Slochower, J. M. (2014). Toward a greater understanding of the emotional dynamics of the mortality salience manipulation: Revisiting the “affect-free” claim of terror management research. *Journal of Personality and Social Psychology*, 106, 655-678.
- Landau, M. J. i Greenberg, J. (2006). Play it safe or go for the gold? A terror management perspective on self-enhancement and protection motives in risky decision making. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32, 1633-1645.
- Leonard, D. J., Moons, W. G., Mackie, D. M. i Smith, E. R. (2010). “We’re mad as hell and we’re not going to take it anymore”: Anger self-stereotyping and collective action. *Group Processes & Intergroup Relations*, 14(1), 99-111.
- Mackie, D. M., Devos, T. i Smith, E. R. (2000). Intergroup emotions: Explaining offensive action tendencies in an intergroup context. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(4), 602-616.
- Mackie, D. M., Smith, E. R. i Ray, D. G. (2008). Intergroup emotions and intergroup relations. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(5), 1866-1880.
- Matić, J. (2017). Predrasude prema imigrantima kod zagrebačkih maturanata: povezanost s osobinama ličnosti, desnom autoritarnosti i orijentacijom na socijalnu dominaciju. U: L. Arambašić, I. Erceg i Ž. Kamenov (Ur.), 23. *Dani Ramira i Zorana Bujasa*, 6. - 8. travnja 2017., *knjiga sažetaka* (str., 162-162). Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu; Hrvatsko psihološko društvo.
- Matić, J. (2018). *Povezanost osobina ličnosti i kognitivnih sposobnosti sa sklonošću predrasudama prema različitim društvenim skupinama*. Neobjavljeni doktorski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- McGregor, H., Lieberman, J., Greenberg, J., Solomon, S., Amdt, J., Simon, L. i Pyszczynski, T. (1998). Terror management and aggression: Evidence that mortality salience

promotes aggression toward worldview-threatening individuals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 590-605.

Moons, W. G., Leonard, D. J., Mackie, D. M. i Smith, E. R. (2009). I feel our pain: Antecedents and consequences of emotional self-stereotyping. *Journal of Experimental Social Psychology*, 45(4), 760-769.

Nelson, L. J., Moore, D. L., Olivetti, J. i Scott, T. (1997). General and personal mortality salience and nationalistic bias. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23, 884-892.

Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S., Arndt, J. i Schimel, J. (2004). Why do people need self-esteem? A theoretical and empirical review. *Psychological Bulletin*, 130, 435-468.

Pyszczynski, T., Greenberg, J. i Solomon, S. (1999). A dual-process model of defense against conscious and unconscious death-related nondepressed individuals to those who violate or uphold cultural values. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 81-90.

Pyszczynski, T., Solomon, S. i Greenberg, J. (2002). *In the wake of 9/11: The psychology of terror*. Washington, DC: American Psychological Association.

Pyszczynski, T., Solomon, S. i Greenberg, J. (2015). Thirty years of terror management theory: From genesis to revelation. U: J. M. Olson i M. P. Zana (Ur.), *Advances in experimental social psychology*, vol. 52 (str. 1-70). Burlington: Academic Press, Elsevier.

Pyszczynski, T., Wicklund, R. A., Floresky, S., Gauch, G., Koch, S., Solomon, S. i Greenberg, J. (1996). Whistling in the dark: Exaggerated estimates of social consensus in response to incidental reminders of mortality. *Psychological Science*, 7, 332-336.

Quirin, M., Loktyushin, A., Arndt, J., Küstermann, E., Lo, Y.-Y., Kuhl, J. i Eggert, L. (2011). Existential neuroscience: a functional magnetic resonance imaging investigation of neural responses to reminders of one's mortality. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 7(2), 193-198.

Rosenblatt, A., Greenberg, J., Solomon, S., Pyszczynski, T. i Lyon, D. (1989). Evidence for terror management theory I: The effects of mortality salience on reactions to those who violate or uphold cultural values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 681-690.

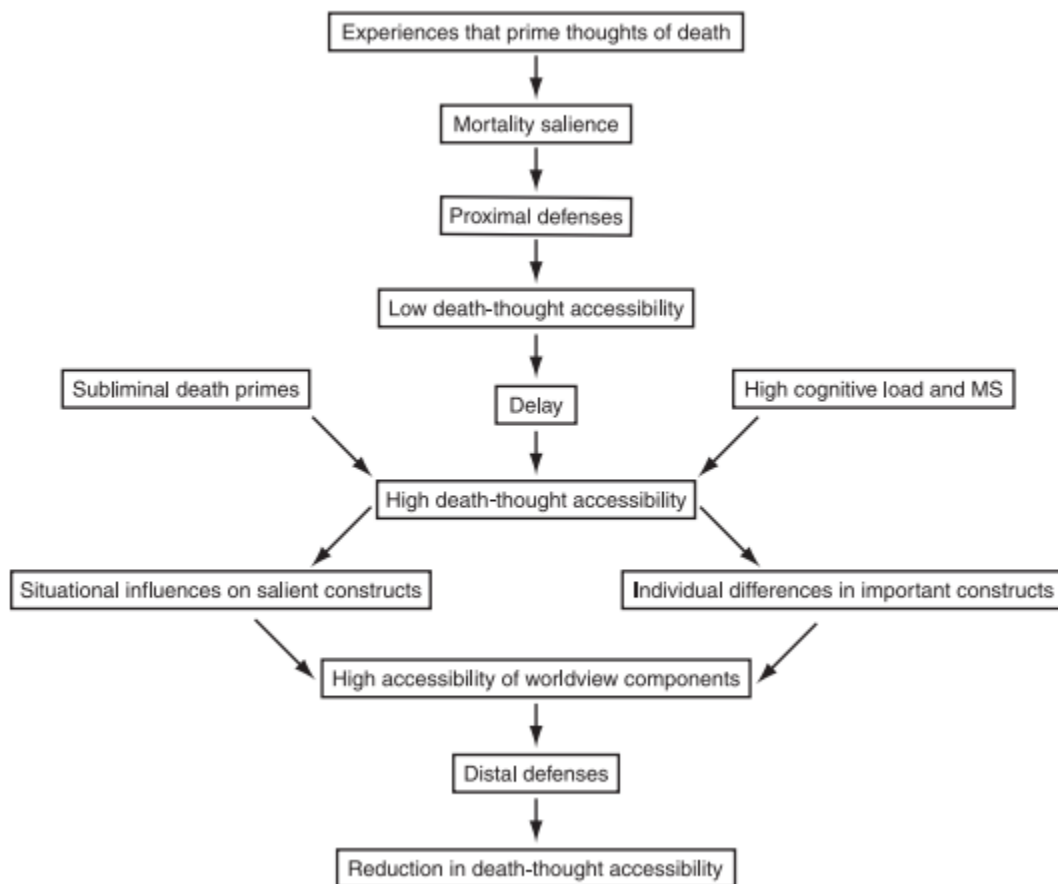
Schimel, J., Simon, L., Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S., Waxmonski, J. i Arndt, J. (1999). Support for a functional perspective on stereotypes: Evidence that mortality salience enhances stereotypic thinking and preferences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 905-926.

- Seger, C. R., Smith, E. R. i Mackie, D. M. (2009). Subtle activation of a social categorization triggers group-level emotions. *Journal of Experimental Social Psychology*, 45(3), 460–467.
- Simon, L., Greenberg, J., Harmon-Jones, E., Solomon, S., Pyszczynski, T., Arndt, J. i Abend, T. (1997). Terror management and cognitive-experiential self-theory: Evidence that terror management occurs in the experiential system. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(5), 1132-1146.
- Skitka, L. J., Bauman, C. W., Aramovich, N. P. i Morgan, G. S. (2006). Confrontational and preventative policy responses to terrorism: Anger wants a fight and fear wants “them” to go away. *Basic and Applied Social Psychology*, 28(4), 375-384.
- Smith, E. R. (1993). Social identity and social emotions: Toward new conceptualizations of prejudice. U: D. M. Mackie i D. L. Hamilton (Ur.), *Affect, Cognition and Stereotyping* (str. 297-315). San Diego, CA: Academic Press, Inc.
- Smith, E. R., Seger, C. R. i Mackie, D. (2007). Can emotions be truly group level? Evidence regarding four conceptual criteria. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93(3), 431- 446.
- Solomon, S., Greenberg, J. i Pyszczynski, T. (1991). A terror management theory of social behavior: The psychological functions of self-esteem and cultural worldviews. U: M. P. Zanna (Ur.), *Advances in experimental social psychology: vol. 24* (str. 93-159). New York: Academic Press.
- Solomon, S., Greenberg, J. i Pyszczynski, T. (2004). The cultural animal: Twenty years of terror management theory and research. U: J. Greenberg, S. L. Koole i T. Pyszczynski (Ur.), *Handbook of experimental existential psychology* (str. 13-34). New York: Guilford Press.
- Solomon, S., Greenberg, J., Schimel, J., Arndt, J. i Pyszczynski, T. (2003). Human awareness of death and the evolution of culture. U: M. Schaller i C. Crandal (Ur.), *The psychological foundations of culture* (str. 15-40). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Tajfel, H. i Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup relations. U: W. G. Austin i S. Worchel (Ur.), *Psychology of intergroup relations* (str. 33-47). Monterey, CA: Brooks-Cole.
- Tarrant, M., Dazeley, S. i Cottom, T. (2009). Social categorization and empathy for outgroup members. *British Journal of Social Psychology*, 48(3), 427-446.

- Taubman - Ben-Ari, O., Eherenfreund-Hager, A. i Findler, L. (2011). Mortality salience and positive affect influence adolescents' attitudes toward peers with physical disabilities: Terror management and broaden and build theories. *Death Studies*, 35(1), 1-21.
- Taubman-Ben-Ari, O. i Findler, L. (2006). Motivation for military service—A terror management perspective. *Military Psychology*, 18, 149-159.
- Thomas, E. F. i McGarty, C. A. (2009). The role of efficacy and moral outrage norms in creating the potential for international development activism through group-based interaction. *British Journal of Social Psychology*, 48(1), 115-134.
- Thomas, E. F., McGarty, C. i Mavor, K. I. (2009). Transforming “apathy into movement”: The role of prosocial emotions in motivating action for social change. *Personality and Social Psychology Review*, 13(4), 310-333.
- Župarić-Iljić, D. i S. Gregurović (2013). Stavovi studenata prema tražiteljima azila u Republici Hrvatskoj. *Društvena Istraži vanja* 22(1), 41-62.



Prilog 1. Kognitivna arhitektura upravljanja strahom (preuzeto iz Arndt, Cook i Routledge, 2004)



Prilog 2. Kronološki prikaz procedure prikupljanja podataka

